

M. T. B. COLLEGE, SURAT
Manuscripts Library

No. ^{Ref.}
412

Title: *Sadartha Mela*

Box

पदार्थमाला. Incomplete

412

: Padārthamālā : Title

: Tayaṣāma Nyāyapañcā- : Author

: : nana- : Editor

: : : Year, Vols.

: : : Publisher

412 : : : Remarks

Padartha Mala

4/11

अन्यथा तदानीं निर्मेयनाम्यमपि वक्ष्यते ॥ तदानीं तदानीं च यद्यतिरेक्यहा तथैव हेतुत्वाच्च ॥ अन्य
था तदानीं नामन्यतमत्वेनारवंदे स्वरूपतो हेतुत्वं न वेगवं विवादेन ॥ अस्तु वा सामयिकशक्तिविशेषोऽभाव
विशेष एव वा वक्ष्यादि हेतुरिति ॥ यदि च तदानीं निजने विजात्येनानुभविक्तं तथा च जन्यतावच्छेदकत्वे जात्यत्रया
दिकल्पनात् तदानीं जनकतावच्छेदकैकशक्त्या दिकल्पने चलधीयसी ॥ तदानीं निर्मेयनादितो वक्ष्यनुत्पाद
स्तु तदानीं फलकारादिसमवधानस्यापेक्षशक्तिमत्त्वेन हेतुत्वात् तदानीं हेतुताया आनुभविकत्वाच्च न शक्तिवि
शेषादेर्हेतुनेति विभाव्यते तदनुत्पाद फलकारादिसमवधानस्यापेक्षात्वेन हेतुतात्तत्वादेः ॥ प्रत्यत्वेन एव वा
सांकर्यस्यापेक्षत्वे जात्येन वैतिरिक् ॥ ननु तथाप्याधेयशक्तिर्दुर्वासा ॥ तथा हि ॥ ब्रह्मोक्तं ब्रह्मोक्तं ब्रह्मोक्तं
हंतीत्यत्र ब्रह्मोक्तजन्यः कालांतरभावः ॥ वक्ष्यातनुकूलो व्यापारो ब्रह्मोक्तिरिति ॥ अतएव ब्रह्मोक्तिता एव ब्रह्मोक्त
वहन्यंत इति सिद्धांतः ॥ अथ पुरुषगतदृष्टस्वप्नप्रयात्संगेनावधातनियामकत्वे ब्रह्मोक्तेरपि तस्म
त्वात्त्वधातापत्तिः ॥ योयं हृतफलार्थितया क्रियाक्रियते सततं हृतं किंचिज्जनको व्यागवदिति नियमाच्च ॥
किंच ॥ ब्रह्मादिजननियामकोऽपि व्यापारविशेषः कल्प्या ॥ अन्यथा ब्रह्मादिवापे ब्रह्मादीनामापरमा एव
न नंगे ब्रह्माधारं न कपरमा एव निब्रह्मिय एव जन्यंत इति नियमो न स्यात् तैरपि कदाचिद्यवारं भात ॥ एवं
माघकर्वण-श्रुमिति एव सम्यक् कृतं नु कृतं शक्तिवान्मेति चेत् ॥ न ॥ निरुक्तव्यापारस्य पुरुषगतत
यादृष्टरूपत्वात् ॥ ब्रह्मोक्तिरिति नानात्वापत्तेः ॥ न च नाना ब्रह्मोक्तिरिति एकवास्तु ॥ एवमर्थः ॥ तथा नाना
तदानीं शश्वसकलब्रह्मोक्तिनाशकालीनस्य तस्य सकलब्रह्मोक्तिनाशनाशपत्त्यादिति वाच्यं ॥ तथाप्य

राम

२

नंत ब्रह्मोक्तिरिति कात्मनिधत्वेनाधवात् ॥ संस्कृतो ब्रह्मोक्तिरिति प्रतीतिः संबंधविशेषेण ब्रह्मोक्तिरिति ॥
वदवधातनियमा ॥ एतेनानिर्मंत्रितपयः पञ्चवादे विषया लनादिशक्तिरित्ययास्तं ॥ तत्रापि मंत्रपाठादि
त ॥ पुरुष एवाहं स्वीकारात् ॥ अशुचिपुरुषे कुत इति चेत् ॥ किंचिदशुशौचाभावस्याहं चित्तयेजकत्वा
त् ॥ आशुचेरपि किंचिदधिकारात् ॥ न चैवं मण्णादिमवधानजन्यं संबंधविशेषेण काष्ठादिजनमदृष्टमे
व कल्प्याता ॥ तत्रामण्यविप्रतिबंधकत्वेनैव विवहितात् ॥ योयं हृतफलार्थितयेत्यादि ॥ नियमस्तु शत्रु
निष्ठवधादर्थिक्रियमाणेऽपेक्षादौ स्वनिष्ठादृष्टजनकेव्यभिचारी ॥ शत्रुबुद्धिजनकं शत्रुनेन जन्यादृष्ट
शत्रवेवेति चेन्नथापि तादृष्टजनकेव्यभिचारीति मोऽनुकूलतर्कभावादसिद्धा ॥ ब्रह्मादेः कर्मत्वं
तु ब्रह्मोक्ततादिजन्यजलसंयोगरूपफलशक्तित्वात् ॥ सक्तुत्रोक्ततीत्यादौ न नथैव वाच्यत्वात् ॥
तत्राधेयशक्तेस्त्वयाप्यनुपगमात् ॥ ब्रह्मादिवापेयवाप्यपत्तिरपि न युक्ता या कज ॥ बिलक्षणरूप
परसादिविशिष्टपरमाण्वनाधारं न कत्वात् ॥ एवं च किं त्वास्थलेऽपि धातुसाम्यमेव धारमिति
रिक् ॥ ननु यत्र पाकजानविशेषास्तत्र जलादौ हृदि हृतस्य पादिकं हृदि तत्र नियामकाभा
वात् ॥ तदनुकूलशक्तिः स्वीकार्येति चेत् ॥ तव शक्तिविशेषप्रमेजकादृष्टविशेषादेवोद्भूतरू
पादिसंज्ञवात् ॥ अदृष्टे ॥ नानाजातीयेसां कर्मादनुगतविशेषा संभवात् ॥ अ ॥ वयं ब्रह्मोक्तेरुपा
दिकमेवोद्भूतरूपादेतंत्रं रसनाधारं न काः परमाण्व ॥ योयोप्यजलारंजका ॥ द्विजा एवेति नातिप्रसंग
इत्यर्थः ॥ अनुद्भूतत्वा नामेव जातित्वाज्जात्यानुद्भूतरूपे अनुद्भूतेतराभावः ॥ अवयवविशुक्तादौ च अ

वयवशुक्लादिकं हेतुः ॥ इत्थंच न परमाणुनेदस्वीकारेनैवानिर्जनकपालस्थवद्रावुद्रुत रूपतेजः प्रवेशादुद्रु
त रूपानुपपत्तिरिति परे ॥ ५ ॥ अथिवात्वादेरूपमात्रनिश्चयेऽपि नीलत्वादित्यया भावान्नीलोदिविजातीयमेवानुद्रु
तं ॥ इत्थंचैत्वादेरकमेवानुद्रुतत्वं ॥ नीलत्वादिव्यापकमुद्रुततत्वेमेवैकां अनुद्रुतत्वं तु तदभावः ॥ उद्रुतान्मस्म
वेतत्वादेव धिहादिनाम्बुदुराकाशसंयोगादिनचाहृष ॥ अवयवमुद्रुतासमवायिहेतुतावच्छेदिके जातिव
स्तु ॥ रसनाधारंनकास्तु योग्यजनानारंनकाऽशुक्लेतररूपवता शुक्लरूपवद्वानारंनकादित्यन्ये पृथिवीत्वादिव
क्तं कार्यकारणभावकानीलाद्यन्यतममेव सिध्यति ॥ जलत्वतेजस्वाभ्यांच स्वधेनास्वरशुक्लरूपे ॥ नच ध्रा
णे नीलं पीतवेत्पत्र विनिगमकाभावात्सर्वे सर्वराहित्यं वायुक्तं ॥ नीलपीताद्यन्यतमत्वेन निर्लेखे उक्त विनिगम
कचित्तानोचितानौचित्यात् ॥ नीलाद्येकतरनिश्चयस्य चानुद्रुपत्वात् ॥ उक्तगौरवंतु फलमुखत्वाद्दोषइतिना
नुद्रुतत्वमित्यरे ॥ शुक्लत्वव्याप्यमेकमेवानुद्रुतत्वं ॥ चन्द्रादिरूपेनास्वरत्वात्वादिज्ञातौ मानाभावात् ॥ वाधा
हृषचंपकादिजागस्तु चंपकाधनारंनकाऽशुक्लाऽरूपवैषम्येपि धासाप्यसंनवादित्यमे ॥ एकत्वनिष्पन्नमेवो
द्रुतत्वं ॥ विशेषत्वमेव वा प्रत्यक्षप्रयोजकं ॥ इत्थंच विजातीयरूपवद्वान्स्यावयविनोनीरूपत्वेऽपि न तत्तिदि
त्यप्यस्तु ॥ स्पष्टितत्प्रवृत्तप्रतिमादौ रजा फलाभावात्प्रतिष्ठायाश्च तल्लिङ्गत्वात् ॥ तद्वद्विज्ञातिशक्तिश्चोडाया
दिस्पर्शनाश्या पूजाफलप्रयो जिकावाच्या ॥ नच यनमानगता हृषतं दहितं तथा चोडायादिस्पर्शनाधिकर
णोनतन्नाश्यायोगात् ॥ यजमानस्य तदहं ह्ये रज्यत्वा नाप तेश्चिचेन्न ॥ प्रतिष्ठाविधेर्देवतासंनिधानस्य
स्वाऽभेदस्वीयत्वादिति ज्ञानतद्वद्विज्ञातसंस्काररूपस्योत्पादत् ॥ चोडायादिस्पर्शे च तदभावात् फलाभावः ॥
देवताया अभ्युच्चैतन्येऽपि प्रतिष्ठाहितं इयं प्रतिष्ठितेति यथार्थं सविषयकं चोडायादिस्पर्शोभावविशिष्टं

राम
३

पूजाफलप्रदं ॥ वस्तुनः प्रतिष्ठितं पूजयेदिति विधेः ॥ प्रतिष्ठाकालीनयावदस्पर्शपर्यं स्पेभावतिशिरः प्रतिष्ठाध्वंस
स्तद्विशिष्टप्रतिमापूजनं वा तथा कप्रत्यपादतीतत्वत्वाभादिति दिक् ॥ अथ ॥ तथापि तुलापरीक्षादिविधिना तुलादौ
शक्तिस्तया च नमनोन्मनादिकं वाच्यमिति चेत् ॥ पृथक्त्वादिविधिना तुलामाहोहं पापवान्निः पापोवेति ज्ञानस्यै
व जननात् ॥ एतदज्ञानसहकृते प्राक्तनप्रापपुण्येन मनोन्मनाभ्यां जयाजयौ ॥ परीक्षाविधौ तथा धर्मादिफल
श्रुतावपि फलवत्त्वात्कल्पते ॥ एतेनास्तयादिना तादृशपुण्याजननात्कस्यसहकारितादृशज्ञानमित्ययास्त
देवताचैतन्ये परीक्षाब्रह्मदेवेन मनोन्मने इत्यन्ये ॥ अस्माकं शक्तिपदार्थस्तकारणतैवेति समासः ॥ सादृश्य
मपि नाधिकं ॥ तद्विन्मत्वे सति तद्वन्ति धर्मवत्त्वे नैव सादृश्यबुद्धेरुपपत्तेः ॥ अतिरिक्तसादृश्यस्य निरुक्तध
र्मतद्वजकत्वस्य च कल्पनैर्गौरवात् ॥ भवतिति हि मुखदिकंचंशदि विन्मत्वे सति चंशदिवन्ति धर्मवत् ॥ स्वस्मि
न्स्वसादृश्यवाशेन य सत्यं तमिति दिक् ॥ नन्वेवंगा नंगगकारसागरः सागरोपम इत्यादिककुतः ॥ गगना
दिवन्ति धर्मवत्त्वमात्रविस्थात्र विवक्षितत्वात् ॥ इत्थंचान्नस्वत्तरवन्ति धर्मवत्त्वानि धेयत्वाभावि रूपमत्वत्वेन
अत इत्यन्वयोत्राजंकारः ॥ तदुक्तं नेदग्रहणमनन्वयवच्छेदयेति नचैवमुपिकमलेवमतिर्भूतिरिव कमलेति
उपमातिव्याप्तिः ॥ तस्याप्यहत्वे किमपराधमनन्वयेनेति वाच्यं ॥ अस्यापुपमिति क्रियाभिष्यते लक्षणात्वात् ॥
इतरोपमानवच्छेदार्थं मिथस्तयोरेवोपमयोपमानत्वविवक्षया त्वलंकारांतरव्यपदेशः ॥ नेदोवैधर्म्यं तथान्वदंश
युगभेदाद्युपादानेन गनादेवैधर्म्यविवक्षया मुपमा ॥ अन्यथा अनन्वय इत्यन्ये इत्यधिकमस्मत्कृतकाव्यप्रकाश
विवक्षौऽनापि वैशिष्ट्यमानाभावात् ॥ नच जलादौ व द्वाधभावप्रमायाः संबंधनियतत्वात् ॥ अभावस्याचसंयो
गसमवायवाधादतिरिक्तसंबंधः सिध्यतिसहितश्चादि ॥ गुणादिवृत्तित्वादिति वाच्यम् ॥ स्वरूपसंबंधेनैव त
त्प्रमासंभावात् ॥ अतिरिक्तस्ववैशिष्ट्यस्य प्रमापामपित्तयेव वाच्यत्वात् ॥ अन्यथा वैशिष्ट्यस्य वैशिष्ट्यांतर

स्वीकारेऽनवस्थापत्तेः। नचैवं समवायोपि नास्तीति वाच्यम् ॥ मुण्युत्पत्तिरित्युक्तं दयेसंबंधत्वेन मतिः। रित्त
समवाये वेत्तत्र विनिगमुकाभावेनापितस्मिन्। नचैवं प्राप्तते। अभावस्यानुगतत्वेन तस्योक्तत्वात्। किंच स
मवायेन जन्यभावत्वसंयोगत्वाच्च वदितुं नैवमस्तीति। नच स्वस्वरूपेण तस्यैव नवः। कण्ठ
कादिस्वरूपेण स्पंददेरपि जन्यभावत्वात्। नच कादिकादि विशेषणतादिति नः। पदार्थमात्रस्याधारतानि
योमः कश्चिन्संबंधोऽस्तु तदेव वैशिष्ट्यं। तेन जन्यभावादेः कार्यत्वाच्च न दोष इति वाच्यं ॥ तथापि प्रतियोगितया घ
त्तरादिसमवेतनाशो स्वप्रतियोगिसमवेतत्वेन घटादिनाशस्य हेतुत्वात् सिद्धेः। स्वप्रतियोगिवृत्तित्वेन
हेतुत्वे घटादिवृत्तिर्ध्वंसध्वंसापत्तेः। नच तवापि नास्तीति तदापत्तेर्महाप्रलयावृत्तित्वेन सत्त्वेन सत्त्वेन कात्यावृत्ति
नस्वप्रतियोगिसमवेतत्वे वा प्रतियोगिनो हेतुत्वस्वीकारे ध्वंसोऽपि तदापत्तिर्नैति वाच्यं। स्वतियोगिसमवायि
कारणकत्वेन कात्यावृत्तिस्वप्रतियोगिसमवेतत्वेन वानाशकत्वस्वाकारात् ॥ अथ घटादिसमवेतनाश
मात्रेन घटादिनाशो हेतुः। घटादिकादीनतद्वृत्तिक्रियासंयोगविभागवेगादित्यादिनाशो व्यभिचारात् तत्त्वा
नाशघटीदिनाशस्यैव एव तत्तत्समवेतनाशो ॥ हाणनामानं स्येन तत्त्वादिनाशो व्यभिचारात् त्वेनैव नाशपना
शकभावस्यैवोचितत्वात्। किंतु घटादिनाशवृत्तेस्तन्नाशवत् एव वानाशो तथास्तु प्रतियोगिनाशस्यैव
स्य चिन्नाशात् ॥ कार्यकारणयोः कालिकसंबंधः इत्येव चरममव्यवस्थादेव चरममव्यवस्थावृत्तेस्तन्नाशवत्
ताध्वंसमात्रस्य महाप्रलयेनाश इति चेन्न ॥ प्रतियोगितया स्वप्रतियोगिसमवेतत्वात् तत्त्वाधिकरणत्वेन यत्सं
बंधेन नाशवत्ताशत्वावच्छिन्न एव स्वप्रतियोगिसमवेतत्वादिनाशत्वावच्छिन्नस्य हेतुत्वात्। नच परमाणुरूप
पराकर्मवेगादित्यादिनाशधारणवारण्यप्रतियोगितो विशिष्य हेतुत्वाच्च ध्वंसोऽपि तदापत्तिः। तद्वत्तोष्या
श्रयनाशजन्यनाशे प्रतियोगिनो विशिष्या हेतुत्वात् ॥ ध्वंसोऽपि तदापत्तेर्दुर्वारत्वात् ॥ तेजः संयोगस्तथा यावत्

राम
४

धिकरणेन कार्यशब्दस्य जनकतया कारणशब्दानाशस्य स्वप्रतियोगिजन्यतया प्रतियोगितया परमाणुरूप
पादिनाशजनकशब्दशब्दजन्यशब्दानाशो। तदुत्तरसंयोगादेश्च जनकतया कर्मदिनाशप निरुतयेव हेतु
त्वात्ताशधारपत्तिरिहास्य। नच तथापि परमाणुकत्वादौ रूपादिनाशवारण्यविशिष्यप्रतियोगिवेतुतासि
द्धिः स्वसमानाधिकरण्यविशिष्टरूपाद्यन्यतमत्वस्य तच्चतुष्कृत्तिवैजात्यस्यैव वा संबंधत्वात्। अथ तथापि घटा
दिनाशात्तत्त्वादिनाशस्तत्त्वाद्येतत्संयोगादित्यादिनाशस्तु द्वित्यादिविनिर्णयमाया प्रतियोगिनो विशिष्य हेतुत्वेति
चेन्न ॥ व्यक्तिस्थानीयापत्तिरिहास्य। तत्सत्त्वेऽपि तत्तद्वरपरारूपसंगंधस्यैव कत्वे कथं च परिमाणवेगादि
नाशो तत्तद्वराद्यन्यासमवेतत्वे सति समवेतत्वेनैव विशिष्यप्रतियोगिनो हेतुत्वसंभवत्। समवायसिद्धेश्च। अ
न्यथा तत्तद्वरादिमात्रवृत्तिवेगक्रियादिध्वंसापत्तेः नच सत्त्वेन नाश हेतुत्वात्तापत्तिः ॥ अतिरिक्तसत्त्वेन का
रणत्वांतरकल्पनातः कृतकारणतावच्छेदकेति रित्तसमवायनिवेशस्यैव युक्तत्वात्। यत्तु। द्वितीयापस्थ
पि घटादिनाशस्य तत्समवेतनाशत्वावच्छिन्न एव हेतुत्वात्ताज्यादिनाशवारण्यप्रतियोगितया ध्वंसोऽपि समवा
यवत्त्वेन हेतुत्वात्तसिद्धिरिति। तन्न। सत्त्वेनैव तावता तदेतुत्वाच्चिन्त्यात्। यत्तु रूपाभावाभ्यमरुद्विचिह्नवे
चत्तुःसंयुक्तेमरुद्विचिह्नरूपवद्विशिष्टहेतुत्वात्तसिद्धिरिति। तन्न। एवमपि मरुत्वाभावरूपाभावयोश्चादुषे
कार्यकारणभावद्वयोतरावश्यकत्वरूपाभावाभ्यमरुद्विचिह्नभावचाह्वयेचत्तुःसंयुक्तोद्भूतरूपवद्विशिष्टता
मरुत्वाभावाभ्यमरुद्विचिह्नभावचाह्वयेचत्तुःसंयुक्तमरुत्वद्विशिष्टता। मरुत्समवेतचाह्वयेचत्तुःसंयुक्त
मरुद्विचिह्नरूपवत्समवायो हेतुरित्यस्यैव युक्तत्वात्। अतएव जातिसाधारणसमवायसिद्धिः। नेत्याकारका
भाववत्तदापत्तेरयोग्याभावप्रत्यक्षापत्त्याच प्रतियोगिविशिष्टतत्तदभावप्रत्य हेतुत्वाच्च भावविशेषणता

हेतुरित्तिनाभावमात्रस्यैवेति शिष्यासिद्धिरित्यप्याहुः। इत्युक्तान्यन्यचक्षुषेभिरुद्भूतरूपवद्विन्नसमवेतत्वेन प्र
तिबंधकत्वात्तत्तिष्ठिः। यवतामयोग्यानामन्यतमत्वेन जेहो हेतुरितितुमंशो योष्यसन्निधौ श्रम्य मेः कैक माहाय
नानान्यतमत्वेन जेहो हेतुतापत्तेरितिसमासः। नास्ति कारणत्वं। अनन्यथा सिद्धत्वे सति नियतपूर्ववर्तित्वस्यैव
तत्वात्॥ अतिरिक्तकारणत्वस्य निरुक्तधर्मे तद्वज्रकत्वस्य च कल्पने गौरवात्। इंदुरूपदेधरादि हेतुत्ववारण
पसत्वंतं॥ तत्रान्यथा सिद्धं पंचविधं। तत्र येन सुरुसहे वयस्य यं प्रति पूर्ववर्तित्वं गृह्यते तदा घ। यदा इंदु
मासहे व इंदुरूपदेधरादि पूर्ववर्तित्वग्राह्यरादिकं। प्रति इंदुरूपदेधरादिना॥ अत्र साहित्यं पूर्ववर्तित्व
ग्रहविशेष्यतयेत्येकोरूपादावेव पूर्ववर्तित्वग्राहे। विशेष्यतावच्छेदकतयेत्यने। अत्र येन पृथग्न्ययव्यतिरेक
यतापस्यत इति स्पष्टेति वाच्यं। तेन इंदुत्वादिना इंदुदेधरादित्यथा सिद्धिः। नवा इंदुसंयोगो इंदु इति मासत्यपि इ
जहो विना तत्संयोगादिकं कार्यव्यतिरेकात्तस्य पृथग्न्ययव्यतिरेकमत्वात्। ननु इंदुरूपत्वादिना इत्यथा सिद्धत्वेऽपि
रूपत्वादिना इंदुरूपदेधरादि हेतुत्वं स्यात्। विनापि इंदु इति ज्ञानरूपत्वादिना इंदुरूपदेधरादि पूर्ववर्तित्वग्रहसं
भवात्। न च प्रत्यक्षोपायग्राहे नियमः। अत्र कादिकं प्रति परमात्मादिना तद्रूपादेरन्यथा सिद्धिर्नापत्तेः
नियमाविवक्षा यो तु वैपरीत्यमाप्तिरिति चेत्। न। पूर्ववर्तित्वमित्यस्यान्यव्यतिरेकित्वमित्यर्थोत्
नवातिप्रसक्तेन रूपत्वादिना तद्रूपसंभवति॥ परंतु। अन्यत्र लक्ष्येत्पादिना तेन रूपेणान्यथा सिद्धि
रित्याहु रिति। अनं प्रति पूर्ववर्तित्वे ज्ञाते एवं यं प्रति यस्य पूर्ववर्तित्वं गृह्यते तद्वितीयं यथा काशस्य
कं प्रति पूर्ववर्तित्वे ज्ञात एव ज्ञानघरादिकं प्रति तद्रूपदेधराकाशो ज्ञानघरादौ॥ अथ शब्दकृतश्रयत्वेनान्य
था सिद्धत्वमाद्ये नैवेति किमनेन। अष्टाव्याप्तत्वादिना तथा त्वाय॥ किंच कार्यसामान्यप्रतिशब्दश्रयत्वेना

राम
५.

पथा सिद्धिर्न घनः॥ शब्दे कार्यसामान्यपूर्ववर्तित्वस्याव्यतिरेकत्वेनाग्रहात्॥ शब्दस्य ज्ञानघराद्यन्यव्यतिरेका
ननु विधायित्वा ज्ञाननुशब्दो इत्याश्रितो गुरात्वादित्याद्यनुमानात् शब्दाश्रयत्वात् इत्यातिरिक्त इत्युक्तादिनोपास्थि
ते आकाशे विविशब्दपूर्ववर्तित्वग्रहं ज्ञानघरादि पूर्ववर्तित्वग्रहसंभवश्चित्तेन। शब्दो इत्यहेतुको ज्ञानगु
णात्वादित्याद्यनुमानादेव कार्यकारणभावलक्षणात्। अतर्कप्रयुक्तान् सिद्धेः॥ नचैवं संयोगविभागादित्या
द्यवपि नाकाशो हेतुः स्यात्। इदिव तवाच्यं। इत्युक्तेन संयोगादि पूर्ववर्तित्वग्रहस्य विनापि शब्दपूर्ववर्तित्वग्रहसं
भवात्॥ अतएवाधारात्वेन कालदिशोः कार्यसामान्यहेतुत्वमपि निरपवादं। विनापि कालिकपरत्वादि पूर्व
वर्तित्वग्रहमाधारत्वात् पूर्ववर्तित्वग्रहे संभवत्वात्॥ वस्तुतो विनापि परत्वादिग्रहमिदानीं घरादित्यादिप्रती
त्या कालसिद्धेस्तत्कारणत्वं निराबाधं॥ नचैवं विभुत्वेनाकाशस्य कार्यसामान्यहेतुत्वापत्तिः॥ आत्मव्या
पकविभुत्वेनान्यथा सिद्धेः॥ अथ कालांतराविस्वर्गादि पूर्ववर्तित्वेन ग्रहाते एव यागादावपूर्वपूर्ववर्ति
त्वग्रहात् ग्रयादिकमपूर्वादावन्यथा सिद्धं स्यात्॥ न स्यात्। अन्यं प्रति पूर्ववर्तित्वानुपपादकं यं प्रति प
र्ववर्तित्वं गृह्यते इत्येवं वाच्यत्वादिक॥ अन्यत्र वर्तिवापपाकसंनियतपूर्ववर्तिनि एव कार्यसंभवेतत्स
हभूतं तृतीयं॥ यथा गंधं प्रति अन्यत्र कृतसर्ववर्तिताकगंधप्रागभावेन तत्सहभूतं रूपप्रागभावाभा
वादिपाकजगंधप्रत्यन्यथा सिद्धं॥ यथा वा घराद्यंतरं प्रति कृतसर्ववर्तिताक इंदु इति ज्ञातीयेन तत्सहभू
तं तत्सहभूतं तद्द्वारादौ॥ इंदु इति नाचक्रादेमिथोऽन्यथा सिद्धाय ते राह॥ कार्यसंभवश्च ननु पूर्ववर्त्ययं
हेतुत्वमेवेति आत्माश्रयात्॥ पृथग्न्ययव्यतिरेकराहित्ये सत्यन्यत्र लक्ष्यनियतपूर्ववर्तिताकसहभूत
मित्यर्थो वाच्यस्तथाचरूपप्रागभावे नैव गंधप्रागभावः कार्यनान्यथा सिद्धः॥ पृथग्न्ययव्यतिरेकमत्वादि

चेत् ॥ पुरुषाणां भावोऽपि तथैतिकथमयं तेनान्यथा सिद्ध इति चेदुच्यते । अन्यत्र कृतेत्यस्यावश्यं कृतेत्यर्थेऽवश्यं
 कृतसंज्ञां धराणां भाव एव । गंधरूपप्रतियोग्युपस्थितौ शीघ्रोपस्थित्या चलाघवात् ॥ इत्थं च मरुत्वस्याभ्युत्थकत्वभा
 वोऽप्यनेक इत्यतः तेन इत्यचाहुरादौ तेन अन्यथा सिद्धं ॥ मरुत्वस्य शरीरत्वाद्यवेनावश्यकत्वात् ॥ अतएव च आपक
 धर्मावच्छिन्नस्य व्याप्यधर्मावच्छिन्नेनान्यथा सिद्धिः । कारणान्यत्वस्य धवात् । नचैवं संबंधादिलाघवाद्दंडादिना
 वरुषकेन दंडरूपादौ अन्यथा सिद्धौ किं प्रागुक्तेनेति वाच्यं ॥ तत्र लाघव । कृतावश्यकत्वस्यात्रा प्रवेशो नावैयर्थ्या
 त् ॥ शब्दानुगमेनेकस्या किंचित्करत्वादिति दिक् ॥ यमादायेवयस्यो न्ययव्यतिरेको गृह्येते तेन तदन्यथा सिद्धमि
 ति चतुर्थं ॥ यथा दंडादिना दंडत्वादिमानचैतदा येन संगृह्यते ॥ येनावच्छेदकी भूतेन सरुसरूपस्यावच्छेदस्येति
 तदर्थत्वात् ॥ दंडादिनावच्छेदकेन दंडरूपादेरवच्छेदस्यैव तेनान्यथा सिद्धेः । नापि दंडरूपादेरनेनैव संग्रहे आद्य
 वैयर्थ्यात् ॥ यमवच्छेदकी ह्यत्ययस्यान्यव्यतिरेको गृह्येते । तेन तस्यावच्छेदकभूतस्यान्यथा सिद्धिरित्येतद
 र्थादिति दिक् ॥ स्वजन्यस्यायं प्रतिपूर्ववर्तित्वे ज्ञाते स्वस्य तत्त्वं ज्ञायते तं प्रतिस्वमन्यथा सिद्धं पिति पंचमं । यथा
 परंप्रति कुलालेन तत्पिता ॥ घटं प्रत्यस्य साक्षाद्देतुत्वेन कुलाले घटजनकत्वं ज्ञात्वेव तद्द्वारा तस्य परवत्कृ
 भावग्रहात् ॥ तदुक्तं मल्लिना ॥ यत्र जन्यस्य पूर्वभावो ज्ञातव्यजनकस्य तद्गुरुस्तत्र जननेन जनकमन्यथा सिद्ध
 यत्र तु जनकस्य पूर्वभावो ज्ञातव्यजन्यस्य तद्गुरुस्तत्र तद्गुरुजनकत्वं । यागस्येवा पूर्ववदिति ॥ नचायमाये
 न संगृह्यते ॥ मननव्यापारकश्च वणत्वं भूमिजनकत्वादिना जनकत्वरत्तायै तत्र यस्येति यत्पदार्थे येनेति यत्प
 दार्थे नियतपदार्थे यनियत पूर्ववर्ति भिन्नस्येति विशेषणवश्यकत्वात् ॥ नानापि द्वितीयेन ॥ तत्र फलानुबुद्ध्य
 लाममंत्रतीत्यर्थावश्यकत्वात् ॥ अन्यथा प्राथमिकभूम्यादि पूर्ववर्तित्वेन ज्ञाते एव दंडादौ घटदि पूर्वभाव

राम
६

ग्रहात् दंडादेरन्यथा सिद्धिः स्यात् ॥ ध्वं प्रति तु भूमिदंडार्थे युगपदेव तद्गुरु इति दिक् ॥ इति तिस्रस्तस्मिन् द्वितीये फ
 लानुबुद्ध्यामन्यप्रतीतिर्न वाच्यं ॥ अतएव परामर्शजनकत्वेन तत्तद्व्याप्तिज्ञानानां न करणत्वं ॥ अन्यं प्रति पूर्ववर्तित्वं
 हात्वेव तत्प्राप्त्यग्रहेणान्यथा सिद्धत्वात् ॥ नचैवं भूमिजनकत्वलक्षणदृष्टत्वेन दंडादेहेतुत्वेन स्यात् इच्छत्वात् ॥ दं
 डत्वेनैव तत्त्वात् ॥ यच्चिह्नानुत्पाद्ये भूमिरूपकारभावात् ॥ ह्युदचक्रभूमिसमर्थान्महाचक्रसहिता दंडाद्वारा
 तुत्पादो भूमितो तथैव वाच्यत्वात् इत्याहुः । नच एतन्मते दंडत्वव्याप्तिज्ञानत्वादिनाप्यन्यथा सिद्धिः स्यात् ॥ प्राथमि
 कभूम्यादि पूर्ववर्तित्वेन ज्ञात एव दंडादे घटादि पूर्वसत्यग्रहात् ॥ स्वजन्य व्यापारसंबंधेनैव दंडादेहेतुत्वात् इति
 वाच्यं । योग्ये दंडादे भूम्यादि पूर्ववर्तित्वमग्रहीत्वापि घटादि पूर्ववर्तित्वग्रहसंभवात् ॥ परे त्वन्यं प्रति पूर्वव
 र्तित्वं घटितरूपेण न हेतुत्वमितित् स्यात् ॥ गगनादेरुद्व्याम्यत्वादिनाऽन्यथा सिद्धिस्तु अवश्यकत्वे स्यात्
 दिनेत्याहुः ॥ यद्यपि त्रिविधैरन्यथा सिद्धिर्मल्लिना कंठतउक्ता तथाप्यन्यस्येतात्पर्यमित्येकैवे । नाव
 छेद्यावच्छेदकान्यतरभूतेन सहेत्यर्थादंडत्वादेराद्येन तृतीयेन वा संग्रहः ॥ कुलालवितु द्वितीये यस्य परधगन्ध
 पादिरहितस्येत्यर्थान्न दंडादेरन्यथा सिद्धिरित्याशय इत्यन्येऽपरेतु । अवश्यकत्वे त्यागेकविधमेवान्यथा
 सिद्धं ॥ नानाविधलाघवकृतावश्यकत्वप्रपञ्चार्थमन्याभिधानमित्याहुः ॥ अथा कपाभ्यदेशीयत्वादिना न्य
 था सिद्धत्वात् ज्ञेयो नास्तीति कपालत्वादिनापि हेतुत्वं न स्यादिति चेत् ॥ नयेनयेन रूपेणान्यथा सिद्धिस्तै
 स हि न्न नियत पूर्ववर्तित्वावच्छेदक रूपहेतुत्वं न स्यादिति चेत् ॥ नयेनयेन रूपेणान्यथा सिद्धिस्तै
 स भादेर्चोरण्यनियत पूर्ववर्तित्वेनियमातोऽवहित पूर्वकालवर्तीत्यर्थः ॥ नन्यतरासमाधमा
 वर्तकं । धर्माव्यवहित पूर्वकालसामान्ये ध्वं चिरासभादेरपि सत्त्वादिति चेत् सत्यं ॥ तत्तत्रासभत्वादि

प.प्र.०

आरासजादिव्यावर्तकत्वेनास्यसफलत्वात्॥ रासभत्यादिनात्यनयासिद्धेरेवाहेतुत्वं॥ नचतत्रासभत्यादिनापि
ततएवाहेतुत्वं॥ विशेष्यभागसाफल्यायतिथितपूर्ववर्तितावच्छेदकनयेनकारणत्वव्यवहारस्तद्रूपेणेवान्य
थासिद्धीर्वाच्यत्वात्॥ यद्वा॥ देशिकव्यापकतावच्छेदकत्वमपितिथितपूर्ववर्तितावच्छेदकविशेषणं॥ अतोऽब
देहि शिककालिकव्यापकताद्वयगर्भमेकमेव कारणत्वमिति वदेति॥ वस्तुतो धर्मत्वाद्यास्तथावन्तः। प्रत्येकंतत्त
द्वयवहितपूर्वकालावच्छेदेन तत्तदधिकरणे विशेषणतया वर्तमानस्याभावस्फुरणतावच्छेदकतत्तत्संब
धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकरूपधत्वंतत्॥ अदि च तत्तत् इत्येतत्त्रयरमसंयोगश्चाद्युधारादैचच्चहृ
रदिकं काळिकैर्नैव हेतुरिति मतं तदा तत्र तत्तत् कार्याधिकरणस्थले तत्कार्यावहितपूर्वकालावच्छेदे
न घट्टमानत्वं मन्नावस्पसुलजं॥ नचक्रिरवराघवच्छेदेन पञ्चभावासत्त्वादव्याप्तिः॥ प्रतियोगिव्यधिकरण
त्वात् वैशङ्खधूमध्वंसातिव्याप्तिरिति वाच्यं॥ देशानवच्छिन्नविशेषणतया वर्तमानत्वस्यावाच्यत्वात्॥
नचवक्ष्यभावाः। पर्वतादीदेशानवच्छिन्नविशेषणतया वर्तते॥ व्युत्पन्नियामकसंबंधस्य प्रतियोगितानव
च्छेदकत्वे तत्तत्कार्याववहेतपूर्वकालावच्छिन्नतत्तत्कारणतावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगिव्यधिकरणत्व
मेवानिवेश्यं॥ अतो यागादेः स्वजन्या पूर्वसंबंधेन हेतुत्वं सुधरां इत्यंच कालिकेन यत्र कारणत्वं तत्तत्का
र्यावहित प्राक्कालात् व्यापकतावच्छेदकरूपवत्वमेव तत्॥ यदि च द्विकपालकधरादीतत्तत्संयोग
स्य विनिगमकाविरहात् कालिकेन देशिकनच कारणत्वं तदा तत्रैकेकव्यापकतागर्भमेव कारणत्वं तत्रै
व कथापकताद्वयगर्भमेकं कारणत्वं॥ धर्मत्वाद्याश्रयायावन्तः प्रत्येकंतत्तदवहितपूर्वकाला
वच्छेदेन तत्तदधिकरणे तत्तत्संबंधेन संबधिवृत्तित्वमिति नु यः॥ यावत्साधनाश्रयाश्रितत्वस्य

व्यापकतारूपत्वात् ॥ यावत्त्वमशेषतारूपं कार्यं केनोपादेयं वा तित्यक्तवर्मस्य कार्यतावच्छेदकत्वे तु ध-
 मत्वाद्याश्रयानिरूपयिताव्यवहितपूर्वसमयावच्छिन्नेत्यदिवाच्यं ॥ अथाव्यवहितत्वांशत्यागेन न
 तत्पूर्वसमयावच्छेदेनेत्युच्यते ॥ एवं च विनाप्यपूर्वप्रागाद्यैः कारणत्वं सूपपदमिति च त्र ॥ न ॥ अव्यवहित
 पूर्वसमयावच्छेदेन कार्यवतियदभावाज्ञायते तत्र कारणता बुद्धनुदयेन तन्निवेशात् ॥ अतिरिक्तकारण
 त्वपक्ष एवायमनुयोगो दुर्वारः ॥ समवायसंबंधेन यागकृत्यादिवा, इत्याद्यतन्निवेशो न न्यथासिद्धत्वस्य विरो-
 धविश्रामादित्यन्ये ॥ अथैहकारणत्वग्रहः स्तव्यतिरेकव्यभिचारज्ञानं विरोधी ॥ अन्यथा व्यभिचारज्ञानं
 तु कुत इति चेत् ॥ अवश्यपकल्प्येत्याद्यन्यथा सिद्धिज्ञानप्रयोजकत्वं ॥ तदित्तरनिश्चितकार्यकारणत्वे तत्स-
 त्वे तत्कार्यव्यतिरेको यच्च तिरेकात्तेनावश्यपकल्प्यनियतपूर्ववर्तिना न्यथासिद्धत्वज्ञानात् ॥ केचित्तु ॥
 समूहान्यप्यतिरेकाभ्यां समूहे कारणत्वग्रहे तदित्तरगृहीततत्कार्यकारणताकसमूहसत्वे तव्यतिरेके वश्यं
 कार्यव्यतिरेकस्तावत्समूहसत्वे तत्सत्वे चावश्यं तत्तत्कार्यसत्त्वमित्यन्यप्यतिरेकयोर्ग्रहो विशिष्यतत्कारण-
 त्वग्रहकस्तयोर्ग्रहं चान्यप्यतिरेकव्यभिचारज्ञानं विरोधीत्याहुः ॥ अथैवं सामान्यतः कार्यकारणभावो-
 ग्रहोत्तरंतदवच्छेदके ल्यनमितिसिद्धांतो व्याहेन्यतेति ॥ चेन्न ॥ सामान्यतः उक्तनियतपूर्ववर्तितावच्छेद-
 करूपवत्त्वस्य सुग्रहत्वात् ॥ निरुक्तनियमधरकाधिकरणत्वादिसत्त्वाण्यकार्यनमपि तथा यजेतेत्यादौ रव-
 शो विधिशास्त्रोपस्थापितस्वर्गाधिकरणस्य विजातीयस्वर्गाव्यवहितपूर्वसमयावच्छिन्नविजातीयस्वर्गा-
 धिकरणीयविशेषणतयानियमधरकाभावे न्ययेन सामान्यतोऽधिकरणत्वादिसंबंधेऽवगते पश्चात्तद-

नतिप्रसक्ततात्पर्यकल्पनात्। विजातीयस्वर्गाव्यवहितपूर्वसयावधिप्रविजातीयस्वर्गावच्छेदकशरीरावधि
न विशेषणतया यागाद्युपायवत्पदतित्वलक्षणकार्यत्वात्। त्वग्रहः स्वर्गात्वादिस्वामानाधिकरणेनेत्यपि वदंतीति हि
कः। अत्र नवीनाः। येन सहस्रादिकमयुक्तं॥ येन पृथगन्वयादिमतापस्यतः। इदं तस्येत्युक्तं नियमादिप्रवेष्टावे
फल्यात्पृथगन्वयादिमतेत्यादेरनुगतानुविप्रसक्तस्य पूर्ववत्त्वाच्च सुवचत्वे अन्यथा सिद्धांतरवैफल्यपत्तेः
अन्यथा तात्पर्यकल्पयुक्तं॥ आकाशोद्भास्यत्वं पूर्ववर्तित्वग्रहं विनापि निरूपधिसहचारप्रवृत्तानुमानादिना
ज्ञानपूर्ववर्तित्वग्रहसंभवात्। किंच रश्मिरज्ञानादेः स्तित्यादि पूर्ववर्तित्वे न गृहीतस्यैव घटादि पूर्ववर्तित्वग्रहा
त्त घटाद्यवस्थानसिद्धिः स्यात्। स्तित्यादिक पूर्ववर्तित्वग्रहादेव कार्यमात्रेते हेतुत्वसिद्धिरिति चेत्। तथापि न
वसाक्षात्कारो गगनस्यान्यथा सिद्धापत्तिः। न च वादपूर्ववर्तित्वग्रहं विनापि इन्द्रियत्वेन तत्र हेतुत्वग्रहः। इ
न्द्रियत्वेनाहेतुत्वात्॥ तत्वेऽभिप्रायवत्तावच्छिन्नेऽश्रोत्रत्वेन हेतुत्वं न स्यात्। श्रोत्रत्वस्याकारात्त्वगर्जस्पशब्द
य पूर्ववर्तित्वग्रहं विना दुर्ग्रहत्वात्। किंच शब्द नित्यत्ववादिनो मीमांसकस्य कस्य कथा तदन्वयासिद्धिः। अवश्य
कल्योदिमप्यावश्यकत्वस्य दुर्ग्रहत्वाच्च पुक्तं नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वमपि गुरुतरमिति प्राघवादिस्ति
धनत्वादिज्ञानविषयत्वेनातिरिक्तकारणत्वसिद्धिः प्रागुक्तं तु तद्व्यंजकमित्याहुस्तन्म। सर्वं धराशरीरोपस्थि
त्यादिगौरवज्ञानविषयतो वहेदकं यद्यत्तदस्य नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकेन येन रूपेण हेतुत्वं न न्यवकि
यते तत्तद्रेदपर्यवसितस्य निवेष्टात्॥ अस्तु वानियतपूर्ववर्तितावच्छेदकं हेतुत्वादिकमेव कारणत्वं
अन्यथा सिद्धिः निरूपकतावच्छेदकत्वं तु हेतुत्वादियदिचायकमेव। निरूपकान्यथा सिद्धिः निरूपकताव

गम

६

छेदकत्वज्ञाने कारणत्वाववहात्। नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्ववत्तदनिनिवेष्टमित्यप्याहुः। जाघवात् अतिरि
क्तकारणत्वमितितु मंदं॥ व्या॥ स्यादेरप्यतिरिक्तत्वापत्तेः॥ वस्तुतो नऽन्यथा सिद्धेत्यादेर्व्यंजकतया ज्ञानावत्रप
कत्यादिस्साधनत्वादिज्ञानकारणताया विषयितानोष्ठाद्यवच्छेदत्वादतिरिक्तकारणत्वकल्पन एव गौरवं॥
अस्तु वा हेतुत्वादिकमेव कारणत्वं तस्यैव घटादिकार्यसंबंधितया ग्रहेऽनेन्यथा सिद्धेत्यादि व्यंजकमिति मिश्र
मतमेष्टेत्यानाति॥ अस्तु। वायोगदो मसाधारणीकारता। तथा हि यादृशसमरुसत्वे सव्यापारयत्सत्वेऽग्रिम
सत्त्वेऽवश्यं कार्यतादृशसमरुसमरुसत्वे सव्यापारयत्सत्वेऽतिरेके चावश्यं कार्यव्यतिरेकस्तत्तस्य साधनं न
वति हि चक्रादिसमरुसत्वे सव्यापारहेतुसत्वेऽग्रिमहाणे घटसत्वे सव्यापारहेतुसत्वेऽतिरेके घटव्यतिरेकः॥ त
थामंगलाभावेतरविघ्नहेतुसमरुसत्वे मंगलसत्वे विघ्नप्रागन्भावः। तदन्तावैतदन्तावत्तस्यापवृत्तिज्ञानयो
ग्यसमयादिसमरुसत्वे सव्यापारप्रायश्चित्तसत्वेऽग्रिमहाणे दुःखप्रागन्भावसत्त्वं सव्यापारप्रायश्चित्तज्ञा
नावेदुःखप्रागन्भावाभाव इति प्रायश्चित्तादौ दुःखप्रागन्भावादिसाधनतापि सुघटेति हि क॥ यत्तु स्वत्वव्याप्य
भिन्नासुपावतीषु व्यक्तिसु सतीषु सव्यापारयदवच्छिन्नाधिकरणक्षणेतरक्षणे यदवच्छिन्नाधिकरणक्षणे
त्वं तावतीषु व्यक्तिसु सतीषु सव्यापारयदवच्छिन्नानधिकरणक्षणेतरक्षणे यदवच्छिन्नानधिकरणत्वं। त
दवच्छिन्नस्य तदवच्छिन्नप्रतिपदवजनकत्वं॥ आकाशाभावात्कारासजादेर्घटादेर्हेतुनयसत्वात्। सतीषु
वेत्यंतं। इत्थंच यावतां सत्त्वेरासजाधिकरणक्षणेतरक्षणे घटसत्वं तावतां सत्त्वेतं विना घटासत्त्वं नास्तीति
नाधर्ताप्रसंगः॥ तत्र घटसत्यकालीन्यावधितिनिविष्टं हेतुत्वादिसत्यकाले हेतुत्वात् सत्यस्यासंभवादिन्ना
स्तित्वंतं॥ यत्तमंगलाभावरूपविघ्नहेतुमतिमंगलतद्व्याप्येतरयावदि घ्नहेतुसमवधानकाले मंगल

सत्त्वस्यासंभवात् ॥ स्वाप्ताभिन्नास्त्वित्यपि विशेषणमिति तन्न । स्वस्वव्याप्येतरयावद्यत्तिसत्त्वे मंगलसत्त्वे वि
 द्युप्रागभावस्तावत्सत्त्वे मंगलासत्त्वे विद्युतिप्रागभावभावस्वसत्त्वेन तद्विशेषणोचित्वात् ॥ न घृत्रसंवाप्य
 त्रयावद्विघृहे तुत्वेन निवेदाः । प्रवृत्त्योपयिकजनकताया लक्षणमिदं ॥ तेन कालिकसंबंधेन गतादरवृत्तित्वे
 पि न ह्यतिरिति ॥ तन्न ॥ यावतां सत्त्वे दंडसत्त्वे घटसत्त्वं वतां सत्त्वे दंडासत्त्वे घरासत्त्वस्यासंभवात् ॥ घटप्राकाशे
 त्यक्तिकानामुदासीनानंतसंयोगवित्तदं कुरादीनामन्यत्राभावात् ॥ अथ यावत्सदमिच्छोपगृहीतयावद्यत्ति
 परं ॥ तद्विरासभाधतिप्रसंगत् ॥ चक्रादियावत्सत्त्वे रासभसत्त्वे दंडसमवधाने घटसत्त्वान्न घटसमवधाने घरा
 सत्त्वाच्च ॥ अन्ये तु साध्यत्वेनाभिमतस्य प्रतियोग्यनुयोजिभावसंबंधाश्रयोपस्तन्नाशकस्वस्वव्याप्यस्याभा
 वात्सकलसमवधाने सतिसत्त्वे यत्सत्त्वं यत्सत्त्वं यत्सत्त्वं यत्सत्त्वं तस्य तदेव जनकत्वं तादृशसंबंधाश्रयो दंडा
 दिस्थने घटहेः प्रागभावो मंगलप्रायाभिन्नादिस्थले तु विघृहुः रवादिप्रागभावः । न च तादृशसंबंधाश्रयो
 घरादिविघृहुः रवादिरपहति घरादिनाशकसकलसमवधाने घटादिसत्त्वमसंभवितीत्युच्यं ॥ तादृश
 संबंधाश्रययत्किंचित्पदार्थयावन्नाशकसमवधाने तीतिवाच्यत्वात् । न च तथापि तादृशसंबंधाश्रयघट
 प्रागभावो नाशकसकलसमवधाने रासभसत्त्वे घटसत्त्वं ॥ तादृशसंबंधाश्रयघटनाशकसकलसमव
 धाने रासभसत्त्वे घरासत्त्वमस्तीति रासभावी दावतिव्याप्तिः । तादृशसंबंधाश्रययन्नाशकयावत्समवधा
 ने यत्सत्त्वे यत्सत्त्वं तन्नाशकयावत्समवधाने एव तद्व्यतिरेके तद्व्यतिरेक इत्यस्य वाच्यत्वात् ॥ घटप्रा
 भावनाशकयावत्समवधाने च रासभसत्त्वव्यतिरेके घटव्यतिरेकाभावात्तद्व्याप्तिः । तादृशसंबंधाश्रय
 यत्किंचित्पदार्थस्य स्वस्वव्याप्यस्याभावे त्रयावत्कारणसमवधाने इति वाच्यं ॥ लाघवाच्च तु नाशके निगो

राम
७

रवादिस्थाहुस्तदपि चिंत्यं गौरवात् ॥ न च कुंडे वसाम ग्रीत्व घटकहे तुत्वादेव कृत्यत्वापाताच्चेति दिक् ॥ नाप्याधार
 त्वं । मानाभावात् । न च कुंडे वदरमित्यादौ सप्तम्यर्थमाधारत्वं । संयोगमात्रस्य तदर्थत्वे तु बरे कुंडमित्यप्यापद्येत
 ति वाच्यं । तत्तदाधारादिस्वरूपाया एवाधारतायास्तत्वात् ॥ कुंडादिस्वरूपमेव वदराधाधारो न तु वदरादिकं कुंडा
 हे रित्यत्र प्रतीतेरेव मानत्वात् ॥ अतएव सत्तासमवायवत्यपि पुण्यदो न विंशिरूपसत्ताप्रमा । गुणदो विंशिरूप
 सत्ताधारतायाभावात् ॥ न च कुंडे वदराधाधारत्वप्रतीतिर्न स्यात् ॥ कुंडस्य रूपस्याधारत्वस्य कुंडे भावात् ॥ अ
 न्यथा कुंडे कुंडमित्यपि स्यादिति वाच्यं ॥ आधारतात्वेन कुंडस्यापि कुंडवृत्तित्वान्न तु कुंडत्वेन तथैव प्रतीतेः
 अस्तु वा वदरादि ॥ प्रतियोगिकत्वं विंशिरूपसंयोगादिरेव वदराधाधारता । रूपाधाधारता तु तत्तत्समवाय एव
 तन्न । नात्वकल्पनाया एवातिरिक्ताधारत्वकल्पना तोल्युत्वात् ॥ अतएव च ह्यसंपुक्तघरादिसमवाया ।
 अपदत्वादेः । प्रत्यक्षतेति दिक् ॥ न व्यास्तु ॥ आधारत्वस्य स्वरूपत्वे गौरवा द्विशिष्टं संयोगाद्विज्ञानतिरकाद
 तिरिक्तमेवाधारत्वं ॥ तत्र संबंधादिनेदन्निन्नं ॥ अतएव कुंडादिप्रतियोगिकसंयोगमात्रेण वदरादौ कुंडा
 दिप्रकारकबुद्धावपि वदरादौ कुंडादिकं नेति धी ॥ आधारत्वसंसर्गकबुद्धेरेव विरोधित्वादित्याहुः । प्रतियो
 गित्वमपि प्रतियोग्यभावयोः संबंधः अतं प्रतियोगि रूपं प्रतियोगितावच्छेदकरूपं वानाधिकं ॥ मानाभावा
 त् । यत्तुरवाभावात् स्वस्थप्रतियोगित्वं ॥ न वति घराभावस्याभावत्वं घटे इति घटस्य घराभावप्रति
 योगित्वमिति । तन्न । गानादेर्गगनाभावत्येनाभावेन गगनादेः । प्रतियोगिनापत्तेः । स्वस्याचावेत्पुत्र
 षष्ठ्यर्थप्रति । योगित्वा निरूपणं न मास्तु दं प्रजावादेः । प्रतियोगित्वस्य दशादिरूपत्वे गौरवात् । संयो
 गसंबंधास्पृक्षिन्नघराभावादिप्रतियोगित्वस्य घरादिरूपत्वे समवायसंबंधावच्छिन्नघराभावाद्यवचितकृत्य

पु. मं.
१०

प्रसंगाच्च प्रतियोगित्वमतिरिक्तमेव ॥ तत्र संबंधादिनेदमिन्द्रमित्राहुः ॥ विषयत्वमपि विषयाकारप्रतीतिसाक्षिको
ज्ञानविषययोः ॥ स्वरूपसंबंधविशेषरूपः ॥ विशेषत्वं विशेषणत्वं सांसर्गिकविषयत्वं च विषयताविशेष एव
पुरुषोद्देशादित्याहो हि पुरुषे विशेष्यतादंशेति विशेषणतासंयोगे सांसर्गिकविषयतेति ॥ यत्तु भासमान
वैशिष्ट्यप्रतियोगित्वं तदेव विशेषणत्वं ॥ पुरुषोद्देशानित्यादित्याहो न च दंडादंशे विशिष्टसंयोगो भासते तत्प्रतियोगि
त्वं दंडादविति ॥ तत्र दंडपुरुषसंयोगादित्याहो त्रिदंडादेः प्रकारतापत्तेः ॥ ननु भासमानं यदे विशिष्टप्रतियोगि
त्वं तत्तथा ॥ न च दंडपुरुषसंयोगप्रतियोगित्वानुयोजित्वा नात्याहो रौ दंडादेः प्रकारतापत्तिः ॥ स्वरूपतो ना
समानमित्यस्य वाच्यत्वात् ॥ प्रतियोगित्वत्वादिना तत्रानादिति चेत् ॥ अ ॥ प्रतियोगित्वादेरधिकल्पने प्रका
रित्वादेर्ज्ञाननिष्पन्नकल्पने वै युक्ता ॥ अनतिरेके तु दंडद्वयनिर्विकल्पेऽपि दंडादेः प्रकारतापत्तिः ॥ आरास्तु ॥ घ
रोज्ञास्तु ॥ घरोज्ञातइत्यादिप्रतीति सिद्धाज्ञानज्ञानजन्यविषयनिष्पन्नज्ञानाश्रयपरनामिका सैव विषयता
ज्ञानविषययोः संबंधरूपा ॥ युक्तं ॥ एतेन स्वरूपतो भासमानं यदे विशिष्टं तत्प्रतियोगित्वमित्ययास्तं ॥ दंडवा
न दंडसंयोगवान् पुरुष इत्यादि समूहाखंडने संयुक्तसमवायादेः संबंधः ॥ धत्ते च स्वरूपतत इत्यस्य दुर्घत्वा
त् ॥ सर्वत्रापह्यांसं सर्गिकज्ञानस्यानुपनायकत्वान्निरुक्तप्रकारत्वस्यानुभवसायग्राह्यत्वा संभवाभावात् ॥
संयोगितासत्यसंयोगादिसांसर्गिकबुद्धेरवैलक्ष्ण्योपपत्त्या संबंधतावच्छेदकज्ञानस्वीकाराच्च ॥ अतएव घ
रोज्ञास्तिवाच्यं ॥ नास्तीत्यारोघरत्वादेः संसर्गतावच्छेदकतयाऽवच्छेदकत्वज्ञानमिति हि ॥ नाहोस्तु ॥ घ
रोज्ञानइत्यादिप्रतीति सिद्धाज्ञानजन्यविषयनिष्पन्नज्ञानाश्रयपरनामिका सैव विषयताज्ञानविषयोः
संबंधरूपा ॥ युक्तं चेत्तत्कथमन्यथा घरोज्ञानामीत्याहो घरादेः कर्मत्वं क्रियाजन्यफलशालित्वस्यैव

राम
१०

तत्त्वादित्याहुः ॥ तन्म ॥ अतीतघरोज्ञातइत्याहो घतहसंभवात् ॥ न घतीतवधरेज्ञाततोत्यतिसंभवः ॥ समवायि
कारणं विनाभावकार्योत्पत्त्ययोगात् ॥ तत्र स्वरूपसंबंधविशेष एव ज्ञाततेति चेत् विद्यमानेऽपि स एवास्तु त्वयापि
ज्ञानेन ज्ञातताधाननियमार्थस्वरूपसंबंधस्यावश्यानुपेयत्वाच्च ॥ अन्यथा ज्ञाततोत्यतेः पूर्वविशेष्येण
संबंधाभावात्तदनियमापत्तेः ॥ कर्मत्वं चातीतघरोज्ञानासीत्याहो विवर्गोणं ॥ कर्मविभक्तिरपि तद्देवेति हि
क् ॥ नव्यास्तु ॥ विषयतानविषयरूपाज्ञानेनातीतो घरइही गृह्यते अतीतो घरइहानीं स्फुरतीत्यादि प्रत्ययाश्र
मा एवापत्तेः ॥ विषयरूपाया विषयताया एतत्कालावृत्तित्वात् ॥ अतएव न विषयज्ञानोभयरूपापि ॥ नापि ज्ञा
नमात्ररूपा ॥ घरपरावित्यादिज्ञानस्य भ्रमत्वापत्तेः ॥ तद्ज्ञानरूपाया विशेष्यताया घरत्वाद्यभाववत्परादिनिष्प
त्वात् ॥ एकंधपालं समवायेन घरवद्भूतजसंयोगेन घरवदिति ज्ञानस्यापिकपालादौ संयोगादिना घरादिने
एवित्यापत्तेः ॥ किंच ॥ यदि ज्ञानं स्वरूपेण घरादिना संबंधमिति घरादिव्यवहारमाधत्ते तदा स्वाधिकरणका
लादिव्यवहारमप्याधत्त ॥ कालादिनापितस्य स्वरूपेण संबंधत्वात् ॥ अपिच ॥ यदि विषयता तत्वं वानाति
रिक्तं ॥ तर्हि तद्विषयकेषादिसामान्ये न तद्विषयकज्ञानत्वादिना हेतुत्वसंभवः ॥ अननुगमात् ॥ तस्मादतिरि
क्तैव विषयताविषयिताव्येषैवतिरूपकत्वेन विषयितैव सान्नाज्ञानगताधिकारा इत्यमेव रक्तदंडवा
नित्याहो विशिष्टवैशिष्ट्यविषयत्वादिकमपि सुवचमिति हि ॥ अ ॥ तत्र इत्यादि विषयसे जो वायाकाश
कालदिगात्ममनांसितवैव ॥ न वस्तु किं नाम इत्यतः ॥ जातिविशेषः ॥ इत्यम्यमित्यनुगतमतेर्वाधकं विना जा
तिविषयकत्वात् ॥ न च कृत्सेन गुणवत्त्वोपाधिना नुगतमस्युपपत्तौ जात्यंत एरसिद्धौ गौरवमेव बाधकं ॥ य
तो गुणवत्त्वस्य गुणत्वकस्यानुगततया विशेषणतावच्छेदकगुणः ॥ त्वैवेनानुगतमतिर्वाच्यं ॥ नचेत

धुक्तो विमोक्षणैः कस्यासति साधकेततः सिद्धे किंच ज्ञानभावं संयोगविनादिकं च प्रतिश्रव्यत्वेन समवायिकारणत्वात् सिद्धिः ॥ कथमन्यथा रूपादावपि न रूपाधुत्यसि रित्यनुकालाकशदिशो संयोगजनकत्वेन सन्ता व्याप्य जाति सिद्धौ हित्यादिकं कालवृत्तिसन्ता व्याप्य जातिमस्तं योगज्ञानकत्वात् ॥ आकाशाववत् इत्यनुमातान् सिद्धिरिति तन्मा ॥ अथ योजकत्वात् ॥ अन्यथा कर्मसंयोगादिकमपि पक्षेति हि प्यत इति एव न जातिस्तिसाधना पक्षेति ॥ हिक् ॥ किमस्य लक्षणं श्रव्यत्वगुणत्वादिकं ॥ ननु श्रव्यत्वगुणलक्षणं श्रव्यत्वमित्यनुपपन्नं ॥ लक्ष्यं हि पक्षे लक्षणमितरन्नेदानुमायकं ॥ तथा च श्रव्यं इतरन्नेभिधते श्रव्यत्वादिति तिलध्वं न चेदं संभवति ॥ पर्वतो वक्रिमान् धर्मादित्यासौ महानसादि वदत्रापि सपक्षानावेन साध्या प्रसिद्धा व्याप्तिग्रहस्य साध्यविशिष्टानुमितेश्चासंभवो दिति चेन्न ॥ घरादेरव सपक्षत्वात् घरोऽयं इतरन्नेभिधति प्रत्यक्षादिना निर्णयान् ॥ घरादेरेव निश्चितसाध्यवत्वेन स्यात्तत्वात् ॥ न चैवं पक्षलक्षणं ॥ घरत्वेन सपक्षस्याश्रव्यत्वावच्छेदेन संदिग्धसाध्यवरेत्वे पक्षत्वाविरोधात् ॥ अथ तथापि प्रकृतपक्षतावच्छेदेकरूपे श्रव्यत्वे हेतौ साध्यमानाधिकरणग्रहं नुमानासंभवः ॥ पक्षतावच्छेदके साध्यसामानाधिकरणग्रहे सिद्धसाधनादिति चेन्न ॥ श्रव्यत्वं इतरन्नेदसमानाधिकरणमिति ग्रहेऽपि श्रव्यमितरन्नेभिधमित्युद्देश्यप्रतीत्यभावेन सिद्धसाधनायोगात् ॥ एतेन यत्र साध्यनिश्चयस्तत्र हेतौ निश्चये सिद्धसाधनं ॥ अभावनिश्चयेऽसाधारण्यमित्योक्तं ॥ श्रव्यत्वसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धावपि तदवच्छेदेनानुमितेः साम्राज्यत्वात् ॥ वस्तुतोऽनुमानं त्रिविधं ॥ केवलान्वयान्वयव्यतिरेकि केवलव्यतिरेकि भेदात् ॥ तत्रेह व्याख्यं ॥ शेषत्वादिति केवलान्वयसाध्यहेतोरन्यसहचारस्यैव ग्रहात् ॥ पर्वतो वक्रिमान् धर्मादित्यन्यव्यतिरेकि ॥ अन्यव्यतिरेको भयसहचारग्रहात् ॥ श्रव्यं इतरन्नेभिधते श्रव्यत्वादिति प्रकृतं केवलव्यतिरेकि

राम

१२

व्यतिरेकसहचारस्यैव ग्रहात् ॥ तत्राद्ययोः स्वव्यापकसामानाधिकरण्यादिरूपान्वयव्याप्तिविशिष्टज्ञानेऽन्यसहचारग्रहापेक्षयाऽप्यव्यतिरेकव्याप्तिग्रहेन तदपेक्षा ॥ तत्र व्यतिरेकसहचारग्रहस्यैव कथं चिदुपयोगात् ॥ अथ तथापि साध्या प्रसिद्धौ यत्र साध्याभावस्तत्र हेतुभाव इत्येवं व्यतिरेकव्याप्तिग्रहायोगात् ॥ साध्यः ॥ प्रसिद्धिर्वा व्यासाच्च प्रकृते पक्ष एव संभवतीति पक्षे साध्यग्रहे कथमनुमान इति चेन्न ॥ पक्षो कदेहो घराहो घरत्वादिना श्रव्येतरभेदस्य साध्यस्य सिद्धावपि श्रव्यसामान्ये श्रव्यत्वेन तस्या सिद्ध्याऽनुमानावैकल्यात् ॥ अथैवमन्यनुमानमपि संभवतीति चेत् किं तावतो पायांतरस्योपायांतरादूषकत्वात् ॥ अन्यव्यव्याप्तिग्रहक विशेषणं धनुषस्थितो व्यतिरेकव्याप्तिघरोपस्थितो व्यतिरेकिण एव संभवोक्तवस्तुतः प्रतः प्रकृते श्रव्येतरभेद इत्याकारः प्रसिद्धसाध्यकैवालुमिति ॥ तेन संबन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नस्य व्यापकोयस्तदभावेन व्यापकताघटकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकेन पक्षेतेन संबन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नाभावस्य सिद्धेः ॥ प्रकृते तादात्म्येन श्रव्येतरत्वावच्छिन्नास्य व्यापकोय श्रव्यत्वाभावस्तदभावेन श्रव्येतरत्वावच्छिन्नभेदसिद्धेरप्रत्यक्षरूपत्वादिति हिक् ॥ अथ यन्नचेवेत्यसिद्धं ॥ सुवर्णं धकलादेरव्यस्य सत्वात् ॥ तथा हि सुवर्णं न पार्थिवं ॥ असति विरोधि रवद्यादिसंयोगे अत्यन्ताग्नि संयोगे सति तदनुच्छिद्यमान श्रव्यत्वाधिकरणत्वात् ॥ यत्तैवं तन्नेवं यथा घटः जलपरमा एवादिरित्यन्येन वादृष्टं ॥ न वा तेजः ॥ महत्त्वाद्भूतरूपवत्वे सति पराप्रकाशकत्वात् ॥ पुरुषत्वात् ॥ पीत रूपवत्वाच्च ॥ अतएव न जलादिकमपीति सुवर्णमधिकं ॥ तथा तमोऽश्रव्यं क्रियावत्वात् ॥ रूपवत्वात् ॥ परत्वात् ॥ परत्वाश्रयत्वाच्च न चासिद्धिः ॥ वलतिष्ठाया नीलं तम इदं तमोऽपरमिदं तमः परमिति प्रतीतेः ॥ तच्च न लघिबीजलं तेजो वायुर्वा निःस्पर्शत्वात् ॥ नापि मनोरूपवत्वात् ॥ नाकाशादिक्रियावत्वादिति तमोऽप्यधिकं तदुक्तं

तमः खलु चलं नीलं परापरविनागवत् । असिद्धं व्यवेधं मर्मान्नवभ्योने तु महता तिचेन्मेवं ॥ सुवर्णं हि हि
विधं पार्थिवं तेजसं च ॥ तवाग्निसंयोगानुच्छिद्यमानं व्यत्वाधिरकरणस्य तेजसस्यापार्थिवत्वमिह पार्थिवत्व
स्य पक्षत्वे त्वसिद्धिः ॥ पीतरूपवतः पार्थिवस्यादुतत्वात् ॥ इव त्वप्रतीतिस्तु जलमध्यमधी हो इव परं परया ते
जसस्य पराप्रकाशकत्वं च पार्थिवपीतरूपाभिर्नेतरूपैतरूपवत्त्वात् विरुद्धं ॥ उद्भूतानभिर्भूतरूपवन्महातेजस
एव परप्रकाशकत्वादिति केचित्तु । पार्थिवस्य दुतत्वे हि हेतुविशेषणसिद्धिः ॥ पार्थिवं सुवर्णं विरोधि इव व्यसंब
धं अत्यंताग्निसंयोगे सतितदनुच्छिद्यमानं व्यत्वाधिरकरणत्वाज्जलमध्यस्थकृत्पमानधृतादित्यनुमानात् तेजस
सिद्धिः रित्याहुः ॥ वयस्तु तः पीतं सुवर्णं दुतमिति साक्षात्संबन्धेन इव त्वेप्रताते क्वधिकं विनाशमत्यायोगात् ॥ दुतं
पार्थिवमेव सुवर्णं ॥ न न तु तेजसं मानाभावात् ॥ पार्थिवत्वाभावसाधको हेतुस्त्यसिद्धः ॥ इदं दुतमिदं दुतं त
रमिति प्रतीते रस्यंताग्निसंयोगेन सुवर्णयल्लक्ष इव त्वनाशोऽल्लक्ष इव त्वस्वीकारात् ॥ अथैव स्वर्णं हो पाका
त् इव त्वनाशो इव त्वं तरोत्यतिनियमो न तु धृतादिविति वैधर्म्यं कुतः स्वर्णं ह्यनुत्तरं इव त्वजनकविजाती
यतेजः संयोगानुवृत्तेः ॥ न तु धृता हो तथैव फलबलेन कल्पनात् ॥ पार्थिव एव तृणादित्यारं नदशा यन्न पर
माणेन तेजः संयोगात् इव त्वं किंतु धृतादित्यारं नदशा यन्न परमाणवित्पत्रत्वया पितयेव वाच्यत्वात् ॥
अथ तथा विजलमध्यस्थकृत्पमानधृतादिविस्वर्णं हो पाकजपीतेतररूपविरोधि इव व्यसंबधमावश्रपक
मिति चेत् ॥ न इव व्यत्वेन विरोधित्वे दुतस्वर्णमध्यवर्तिपीतपराशवपिपीतेतररूपानापत्तेः ॥ उच्यते न कारव्य
संयोगेन विरोधित्वेन जलादिसाधारण्यं ॥ धृता हो जलस्मादुपलब्धकत्वात् ॥ रजता हो पीतेतररूपानाप
त्तिश्च ॥ तेजसस्य एतन्नेव विरोधित्वांतरकल्पने पार्थिवस्वर्णत्वेनैव तत्त्वकल्पने वयुक्ते तिसुवर्णं नाधिकं ॥

राम

१२

नापितमोद्वयं । अलोक निरपेक्षनत्वाच्च ह्यर्थाधृत्वात् ॥ किंच ॥ तमसो नीलरूपवत्त्वे पृथिवीत्वमेव । नीलत्वाव
च्छिन्ने पृथिवीत्वेन समवायिहेतुत्वात् । न च तसंभवः स्पर्शरहितत्वात् ॥ पृथिवीत्वस्य स्पर्शनिपतत्वात् ॥ घ्राण
दिवदुद्भूतस्पर्शः साविति चेत् ॥ अतुलुद्भूतरूपोपि स्यात् ॥ पार्थिवोद्भूतरूपस्योद्भूतस्पर्शमाप्पत्वात् ॥ न चैवम
णोरसन्निकर्षः पितृदायप्रनाथानीलरूपारोपात् ॥ तत्प्रमासरुचरितो नीलनागे स्वीकार्यस्तत्र च नोद्भूतस्पर्श
इति नियमासिद्धिरिति वाच्यं ॥ शंखे पीतादिरिव स्पर्शमाणस्येवं नीलस्य तत्रारोपात् ॥ न चान्नसर्वेरेव नीलो नुन
वादुक्तं यमानारोपत्युक्तं ॥ तादृशनीलद्रव्यादिकल्पनागौरवात् ॥ न च कुंकुमादिपरितस्फादिकभांडे बहिरा
रोप्यमाणरक्तरूपस्याश्रये अन्निचारः ॥ तत्रापि स्पर्शमाणस्येवारोपात्तवैहिर्गंधोपलब्धिस्तु अतुलुद्भूतरूपजा
गस्येवां डुरतो वाद्याद्यादृष्टस्येवेति दिक् ॥ अपि चावश्रपके नालोकाभावेनैव तमो अवहारोपपत्तौ किमिति रित्य
नेतरव्यतन्माशादिकल्पनया । न चालोकस्य तमो विरहात्मता संभवः ॥ अन्यथा तु पृथग्मानोलास्पर्शभास्त
ररूपवत्त्वात् ॥ न तु त्वलस्पर्शदिकं अन्यत्र कृतं येनारोपापिसंभवमेतपाचकात्वाच्च ॥ एतेन इव चानुवृत्ते तमो
निन्न इव चानुवृत्ते तमः संयोगविरोधीत्ययास्तं ॥ एकावच्छेदेन तमोयोगे प्रत्यक्षत्वा नापत्तेः ॥ चक्षुः संयोग
वच्छेदेन तमोयोगे प्रत्यक्षत्वापत्तेर्वागौरवाच्च ॥ न चान्नावत्त्वे तमसउत्कर्षापकर्षासंभवत्वाद्धतमसोत्वेव तम
सादिरूपत्वं न स्यादिति वाच्यं ॥ उद्भूतानभिर्भूतरूपया वन्महातेजसामन्नावेधतमसत्वस्य तादृशकतिपत्तेय
तेजसामन्नावेधतमसत्वस्य स्वीकारात् ॥ अथान्नावत्त्वे तमसः प्रतियोगिज्ञानं विनाज्ञानं न स्यात् ॥ अन्नावय
हे प्रतियोगिज्ञानस्यान्यव्यतिरेकाभाहेतुत्वावधारणदिति चेन्न ॥ तात् ॥ आलोकं जानतामेव तमप्रत्य

ज्ञा. स्वीकारात् ॥ तदाहुराचार्याः ॥ गिरिहरीविवरवर्तिनसुयदियोगिनोनतिमिश्रवयोकिनस्तिमिश्रवयोकिनः
 श्वेत्तु न संभूता लोकार्ति ॥ नचैवं तमस आलोकाभावत्वेन ग्रहत्वेनोपस्थिते तस्मिन् भावत्वा भावत्वसंज्ञा योनस्या
 दितिकाच्यं ॥ तमस्य भावत्वग्रहेपीदंतीवच्छेदेनाभावात्वाग्रहसंज्ञा संज्ञवात् ॥ इदंत्वावच्छेदेन संज्ञायेदंत्वाव
 छेदेन विशेषिनिर्णयस्यैव प्रतिबंधकत्वात् ॥ वस्तुतोऽभावावस्य ज्ञानमात्रे प्रत्यक्षमात्रेवान् प्रतियोगिज्ञानहेतुः
 प्रमेयत्वादिना ॥ भावत्वग्रहेऽभावत्वसाहोमान्यलक्षणधानप्रत्यक्षे च व्यभिचारात् ॥ नापितदभावलोकि
 कप्रत्यक्षहेतुत्वं हेतुः ॥ प्राच्यं घरात्वं ताभावादे घरादितत्प्रतियोगिकस्य द्वयोर्ग्रहेष्वेकग्रहे प्रत्यक्षात् ॥ न
 व्यमते समन्विते कत्व परिमाणप्रत्यंताभ्यवस्यैकमात्रग्रहे प्रत्यक्षात् ॥ अथ तदभावलोकि कप्रत्यक्षहेतु
 दभावयत्किंचित्प्रतियोगिज्ञानत्वेन हेतुत्वान्न व्यभिचार इति चेन्न ॥ तादृशहेतुत्वे मानाभावात् ॥ वक्ष्यादि
 ज्ञानशून्यस्यापि सन्निरुद्धे रूपादावतत इदंत्वादिना मित्राद्यविशेषिततदभावलोकि कप्रत्यक्षस्यैव ता
 त् ॥ इदंत्वेन ततमः प्रत्यक्षवत् वक्ष्यादि विशेषितं तत्प्रत्यक्षहेतुविशेषणतावच्छेदकवद्वित्वादिप्रकारकज्ञा
 नसाध्यं ॥ अथैवं नेत्याकारकप्रत्यक्षापत्तिः ॥ नचाभावत्वस्यापीदंत्वेन ग्रहादापादकाभावः ॥ प्रथममभा
 वाभावत्यो निर्विकल्पके अभाव इत्याकारकप्रत्यक्षास्य दुर्वारत्वादिति चेन्न ॥ अभावत्वमात्रेण प्रत्यक्षस्यैव
 सत्त्वात् न तु तस्यैव वस्तुप्रतियोगिवाचकपदनि यतो न सार्वत्रिकः ॥ अस्तु वाऽभावत्वप्रत्यक्षेणैव धर्मा
 वधिन्न ज्ञानत्वेन हेतुत्वं ॥ एतेन नेत्याकारकप्रत्यक्षवारणं य इन्द्रियसंबन्धविशेषणतायाः प्रतियोगि
 जि विशेषिताभावप्रत्यक्षहेतुत्वे इन्द्रियस्य चक्षुस्तगदिने इति नत्वेनातिगौरवात् ॥ प्रतियोगिधि

राम

१३

हेतुतैव युक्ता ॥ नचतदेतुत्वेपि नेविप्रत्यक्षापत्तिः ॥ उपस्थितस्य प्रतियोगिज्ञानोऽभावैवेति स्थि
 नेवाधकाभावात् ॥ नचाभावो न घराय इत्यादि बाधधीदृशायो न दापत्तिः ॥ तदृशायामपि सामान्यतः प्रतियोगि
 वैशिष्ट्यानसंज्ञवात् ॥ घरात्वाद्यवच्छिन्नप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपित्वाभावविषयताकप्रत्यक्षे घरादिधियो हे
 तुत्वाच्च ॥ अन्यथा घराभावस्य पराधभावत्वादिना ग्रहे व्यभिचारात् ॥ इत्थंचानावांशो निर्विकल्पकं अभाव इत्या
 कारकप्रतियोगिज्ञाने संज्ञवात् प्रत्यक्षं च न जायते ॥ निखिलप्रतियोगिज्ञानकार्यतावच्छेदकां तस्यैव दृश
 प्रत्यक्षस्यैव किंचित् ॥ प्रतियोगिज्ञाने संज्ञवात् ॥ यावत्प्रतियोगिज्ञानस्य चासंज्ञवात् ॥ अभावत्वांशो निर्वि
 कल्पकत्वमावांशो यत्किंचित्प्रतियोगिवैशिष्ट्यविषयकत्वाद्यत्किंचित्प्रतियोगिधिसाध्यमेवेति नानुपपत्तिः ॥
 इदंत्वेन तमः प्रत्यक्षं नुपयन्म ॥ अभावो निर्विकल्पकत्वप्रतियोगिज्ञानकार्यतावच्छेदकां तत्वादि स्य
 यास्तं ॥ केवलमाभावत्वनिर्विकल्पकापातात् ॥ लाघवात् घरादिधियो घरात्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतानिरूपिता
 भावविषयताकप्रत्यक्षत्वस्य तादृशप्रकारतानिरूपितविषयित्वाकप्रत्यक्षत्वस्यैव कार्यतावच्छेदक
 त्वाच्च ॥ वस्तुतोऽभावलोकि कप्रत्यक्षस्य घरात्वाद्यन्यतमविशिष्टविषयकत्वनियमात् ॥ विशेषसामग्री
 विना सामान्यसामग्रीमात्रात् ॥ कार्यानुत्पत्तेर्नाभावनिर्विकल्पके नेत्याकारकप्रत्यक्षाविशेषणदिशा
 नरूपविशेषसामग्रीभावात् ॥ नचाभावलोकि कप्रत्यक्षत्वघरादिविशिष्टवैशिष्ट्यविषयकप्रत्यक्षत्व
 योर्वाप्यव्यापकभावात् ॥ कथं विशेषसामग्रीत्वमिति वाच्यं ॥ कार्यतावच्छेदकद्वीकृतधर्माश्रयत्वात् किंचि
 द्यत्किंचित्कार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकयावत्प्रत्यक्षे तत्तदवच्छिन्नसत्त्वे वस्तुतस्तदधर्मावच्छिन्नो
 त्पत्तिरित्येवं नियमान् ॥ तदधर्मावाराधमावच्छिन्नयत्किंचिद्व्यक्तिनिरूपकार्यतानिरूपितेत्याद्युक्तोपपत्ति

प.मा.
२४

ज्ञानपरामर्शयोः सत्वे वा धी सत्वेऽप्यनुमित्यापत्तिः। इदं तर्हर्मे व्याप्य व्यापकधर्माविच्छिन्नयत्किंचिद्व्यक्तिनिष्कार्यता
निरूपितेत्याहुः। चणोरवः। एवं चालोकाभावत्वेन तमसो ग्रहे आलोकाज्ञानादिज्ञातत्वेन त्वेनेति न क्वाप्यनुपप
त्तिः। नात्रालोकः किंच धकार इति व्यवहारस्तु नात्र धरः किंतु तदभावतिष्यवहारवत्कथंचिद्विवरणतया न्नातप
रतया वा समर्थनीयः। घटत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यविषयकवृत्त्यस्तत्त्वस्याभावलौकिकत्वव्याप्यतत्तदभावलौकिक
कत्वव्यापकत्वात्प्रकृतसिद्धेऽप्येवमनतमसि नीलरूपवत्त्वादियथास्तु न्नाता ॥ भास्वररूपानामव्यव्यत्य
साधर्म्यात्। न च पीतरूपवत्त्वाद्येऽपि स्यात्। आरोपे हि सति निमित्तानुस्मरणेन तु निमित्तमस्तीत्या
रोप इति गते। कागतिरिति चेत् न्नातिः स्वाभाविको गतेऽप्याध्वतनुविधानात् ॥ आवक इमे हि गच्छति य
त्र यत्र तेजसोऽसंनिधानेन तत्र घाया प्रतीरेत्येव ता निबोधयोगतिभ्रम इत्यसं पक्षेन। गुणरूपरसगंध
स्पर्शसंख्यापरिमाणव्यक्तसंयोगविभागधरत्वात्त्वबुद्धिसुरवदुःखेष्टादेष प्रयत्नाः स तद्वत् ॥ सत्रस्य
चक्रादसमुचितश्वगुरुत्ववत्त्वस्तेरुसंस्कारधर्माधर्मशब्दः स सेति चतुर्विंशतिरिति वैशेषिकेन या
यिके ॥ परत्व एव धत्ता नानिरस्पत्वादेशकविंशतिगुण इति नव्याः। ते च इतरेभ्यो निधृते गुणत्वात्।
गुणत्वं नाम सामान्यविषयो इति भाष्यादय ॥ तत्सिद्धिस्तु योग्ये रूपाद्ये गुणकारानुगतमत्तः सत्त्वादेव
चाप्येवैवितस्मिद्धिः। अन्यथा रूपत्वं विना गुणत्वं रसाद्ये गुणत्वं च विना रूपत्वमयोग्ये रूपे च योग्ये रू
पे च तदुभयसत्त्वमिति रूपत्वादिना सांकर्यप्रसंगात्। धर्माधर्मयोस्तु चैवाधर्शरीरं चैव त्रिशेषेण गुण
पूर्वकं। चैत्रशरीरत्वारत्तत्तद्विती यशरीरवदित्यनुमानो न धर्मसाधके तत्सिद्धिः। एवं च गुरुत्वात्
वपि पतनादिकं गुणसमवायिकारणकं। कर्मत्वात्। अधिष्ठुकर्मवत्। इत्यनुमानेन तत्सिद्धिरिति

राम
२४

दिक् ॥ नव्यास्तु गुणत्वं नाध्यक्षगम्यं ॥ प्रहरति शब्दमात्रेणिरूपस्साहो एकजातीयत्वानुभवात् ॥ न च पप्ररा
गत्वं त्वमिव वयं कर्मान्यः सामान्यत्वात् गुण इत्युपदेशसहकृतं द्रियगम्यं तदिति वाच्यं। विषयसत्त्वे उपदेश
सहस्यस्याप्यकिंचित्करत्वात् ॥ पप्ररागत्वं तु प्रामाणिकत्वात् स्तपदेशसहकृतं द्रियवेधं वस्तुतः पप्ररागप्र
त्यक्षरूपप्रभाविशेषयहणमेव हेतुः। रूपादिविशेषवान्मणिपप्रराग इत्युपदेशस्तु गोसदृशो गववय इ
त्युति दशवाक्वत् ॥ पप्ररागपदेव व्यत्थेपमितावुपयुज्यते। न च इत्येव कर्मणो बध्य धत्तकभावत्तलेण वि
शेषे धत्तपसिसंयोगविभागावर्ज्यतस्तद्धि परीतं कार्यं रूपादय इत्यविरुद्धकार्यकारिताद्ये एकत्वेन गुणत्व
सिद्धिः ॥ इत्यस्याप्यविरुद्धरूपादिकार्यकारित्वात्। परिमांडित्यादिः। कार्यमात्राकारित्वाच्च। एते ते इव
कर्माण्यसामान्यवदुत्तिकारणतावच्छेदकतया गुणसिद्धिरित्यपास्तं ॥ यथा कथंचिद्रूपेण कार्याण्यनुग
तीकृत्य तज्जनकत्वादिसांयथा कथंचिद्रूपेण अनुगतानां जनकत्वानां वाऽवच्छेदकत्वेन जातिः कल्पते ॥ रूपा
न्यस्याविरोधे हि कार्यस्य जनकता यद्रूपा न्यवृत्तितादृशकारणताया वाऽवच्छेदकतया रूपावृत्तित्रयो
विंशतिगुणवृत्तिजाते ॥ एवं रसाद्यवृत्तिजातीनामपि सिद्धापत्तेः ॥ न च रूपावृत्तिरसावृत्तिजातोऽसिद्धो
गंधाद्ये मिथः ॥ साकार्ये बाधकं ॥ गुणत्वसिद्धौ वपिरूपावृत्तिरसामान्यवदुत्तिकारणतावच्छेदकजातिप्र
सांकर्यापत्तेः ॥ अनुगतस्यैव हि कार्यस्यानुगतकारणनियम्यतयाऽनुगतकारणतावच्छेदककल्पमान
मसति बाधके जातिरूपं सिध्यति ॥ न च प्रकृते तादृशं कार्यमस्ति ॥ रूपादयो रूपत्वादितद्व्याप्येतरसत्तेत
रजातिमतः सत्त्वादित्यनुमात्रसिद्धिः ॥ अप्रयोजकत्वात् ॥ अन्यथा गुणत्वेतरत्वमपि निश्चिप्यजात्येतरसि
द्ध्यपत्तेः ॥ एवं तत्तद्वितरत्वं निश्चिप्यनंतजातिरिति सिद्धापत्तिः ॥ रूपादयस्तादृशजातिरहिताः ॥ इव कर्मान्य

प. मा.
२६

संबंधस्पर्शाधाराधारभूतानामित्यनेनाप्युक्तवपिनक्षतिरिति दिक्। अनावोहि द्विधा विः। संसर्गाभावोऽ
न्योन्याभावः। संसर्गभावस्त्रिविधः। प्रागभावः ध्वंसात्पुनराभावश्चेति। तत्र घटोन्नविष्यतीत्यादिप्रतीतिसाक्षि
कोविनाशोऽभावः। प्रागभावः घटो ध्वंस्तत्प्रागिति साक्षिकउत्पत्तिमानभावो ध्वंसः कपालोपरोना स्तीति
प्रतीतिः। साक्षिकोऽस्य तनसंसर्गभावोऽत्यंतभावः। घटः परो नेत्यादिप्रतीतिसाक्षिकस्तादात्म्यसंबंधावच्छि
न्नाप्रतियोगिताकोऽन्योन्याभावः। संसर्गभावत्वं तु प्रागभावादित्रिकेदात्म्येन संसर्गवच्छिन्नप्रतियोगिताक
भावत्वमिति संप्रसायः। अत्र संयोगसमावायादेरपि संयोगिसमावायादितादात्म्यतया। तदितरत्वा नावात्।
संयोगादिनायद्यत्पुनराभावाद्यवसंभवः। किंच संयोगादिना घटादिमत्तिसमावायादिना तदत्पुनराभावादिप्रमित्ति
रत्पुनराभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकस्वीकारेऽपि प्रागभावध्वंसात्पुनराभावानां तत्स्वीकारे मानाभाव इति चे
दाकारानुगतमत्तिसिद्धे नैवेत्यं॥ अमरवर्जोपाधिः। भेदेतराभावत्वं संसर्गभावत्वं॥ अभावत्वं भावदे॥ प्रागभा
वत्त्वं ध्वंससत्त्वं॥ अत्यंतभावत्वं चाखंडोपाधिरूपमेवेति तु न न्याः। अथ प्रागभावो किं मानं॥ न तावत्प्रत्य
क्षं॥ अस्मिन्॥ घटोन्नविष्यतीत्यादिप्रत्ययस्य वर्तमानकालानंतरकालोत्पत्तिकत्वादि विषयकत्वात्॥ इत्य
मेव शब्दोऽनाविष्यत्त्वविष्यतीत्यादिर्न व्यवहारः। कालादेरुत्पत्तावेवा न्वयात्॥ तत्ताप्यनुमानं॥ अत्र योज
कत्वात्॥ न च घटादिकार्यधारावारणाय प्रागभावसिद्धिः। कार्यव्यत्यावच्छिन्ने समवायेन व्यवत्यावच्छिन्ना
भावहेतुत्वे नैव तद्वारणान्न। न चार्थोऽवृत्तेः। कार्यस्य द्वितीयहणोऽत्युत्पत्तिः। समानावच्छेदकतया त्व
तदभावस्य हेतुत्वात्॥ ननु तथापि निर्विकल्पकस्य चतुर्थहणोऽत्युत्पत्तिः स्यात्। न स्यात्। तन्निर्विकल्पकाका
लोत्पत्तिक। ध्वंसस्य त्पादेरेव तत्र प्रतिबंधकत्वात्। वस्तुतो निर्विकल्पकत्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वात्

राम
२६

तादृशतादृशप्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे तादृशतादृशप्रत्यक्षोत्पादनियमानिर्विकल्पकापत्तिरेव दुर्धरा॥ सामग्रीः का
र्यतावच्छेदकवच्छिन्नव्याप्यताया एव स्वीकारात्। अथ तथापि शततंतुषु भाविनः परस्य द्विचतुरादितंतुषु सं
युक्तेषु उत्पत्तिः स्यात्। सामग्रीसत्त्वात्। न च प्रागभावस्यापि सत्त्वात्तवापि तदनुत्पत्तिदुर्धरा॥ तत्पठप्राग
भावः व्याप्यतावत्संयोगत्वेन हेतुत्वादिति चेन्न॥ कतिपयसंयोगेऽतीतेष्वनागतेषु वा तत्परा अनुत्पत्तिप्र
संगात्॥ तत्परव्याप्यतावत्संयोगत्वेनैव हेतुत्वसंभवाच्च। वक्षुतः सामग्रीः कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नोत्पत्ति
व्याप्यताया एवोपमानतद्विचतुरादितंतुकपरस्यैवोत्पत्तेः। शततंतुकपरोत्पत्त्यापादकाभावः। व्यक्ति
स्यानाप्यापत्तिरिहात्॥ तर्हि तत्परत्वावच्छिन्ने किं नियामकं॥ सामान्यतः कस्य कारणताकतत्तंतुत
तत्संयोगादितादृशनियामकत्वमेव हेतुत्वमिति चेत्॥ प्रागभावस्वीकारेऽपि तर्हितत्वं दुर्धरं। तद्रूपेण
तद्वानानन्यथासिद्धत्वमिति चेत्॥ तदेति विफलं। तर्हि जन्यसत्त्वेन सत्त्वेनेत्येवा स्त्विति चेत्॥ न। तंतुत्वा
दिना कारणत्वबुद्धिर्मादेशोऽयमप्युपपत्तेः। परत्वावच्छिन्नस्या कस्मिन्कतापत्तेश्च। किं सा कस्मिन्कत्वं॥
तद्वच्छिन्नसामग्र्यनिश्चयनियमतावत्सत्त्वेऽवश्यं परोत्पत्तिरित्यनिश्चयः। इत्थं च प्रवृत्तिरपि दुर्धरा
दृशनिश्चय एव कृतिसाध्या संभवत्। तत्परत्वावच्छिन्नस्या कस्मिन्कत्वं त्विदं॥ तद्वर्मावच्छिन्नसामग्री
सत्त्वेऽपि तथा निश्चयायोगात्॥ तद्वर्मावच्छिन्ने प्रवृत्त्याभावाच्च। किंच विशेषान्वयव्यतिरेकाभ्यां सामान्य
व्यभिचारानिर्णयानुगतागुणविशेषांतरानुपस्थितिपाध्यादिप्रतिसंधानवशात्सामान्यतएव हेतुहेतु
मद्भावग्रहाद्गृहकाभावादेव विशेषकार्यकारणभावासिद्धिः। अस्तु वा व्यक्तिः स्यानाप्यापत्तिस्तथा
पि विशिष्यचरमसंयोगहेतुत्वेनैव तद्वत्तंतुतंतुका नुत्पत्तेश्च। अथास्तुकात्तनियामश्चरसंयोगहेतु

वाच्यथापिदेशनियमायप्रागभावसिद्धिः। शततंतुनांतसंयोगानांवाविशिष्यतदेतत्तेजोरावाद्यभिन्वारावृत्तत्वा
गभावस्येवलाघवात्तद्वरहेतुत्वात्। किंच। यत्रशततंतुकपटस्यमध्येऽवयवसंयोगनाशस्यचाशततंकपटद्वयो
त्यतिस्तत्रतयोः कालनियमस्यशततंतुकनाशहेतुत्वेनैवनिर्वाहोपिदेशनियमायप्रागभावसिद्धिरितिचेत्॥
न। तत्रचरमसंयोगशततंतुकनाशयोः॥ स्वसमानाधिकरणान्यतमत्वसंसर्गाणहेतुत्वादेवदेशनियमस्या
पिसंभवात्॥ नचयत्रयुग्यपुत्यनैः॥ शततंतुसंयोगैः पर-आरभ्यतेतत्रचरमसंयोगनामपितत्त्वतत्वेन
हेतुत्वेजोरावात्। प्रागभावसिद्धिः। तत्रापितावसंयोगमात्रवृत्तिजात्याख्या रंजकतावच्छेदकजात्येवया
तत्कासावच्छिन्नान्यतमत्वसंसर्गाणहेतुत्वात्॥ नचयज्जवीतावतंतुकविधिविणोनानाबुद्धयस्तास्वा
मपिहेतुत्वापत्तिः॥ प्रत्यक्षात्मकबुद्धीनांतावत्मात्रविषयत्वेमानाभावात्॥ अगद्वुद्धेस्तथात्वेपिसामा
न्यतस्तस्याअहेतुत्वेनविशिष्याप्यहेतुत्वात्॥ तत्पराव्यवहितपर्वतावतंतुत्वात्॥ सत्वेनसर्वेषा
मेवतत्त्वसंभवाच्च॥ स्पष्टेतत्॥ व्यक्तिस्थानीयापत्तिसत्वेबहूनांतनानांयुगपदुत्पन्नानांतसंयोगादुत्पन्न
पटस्थानानासंयोगनाशकस्यपुनस्तेषामेवतंतुनांयोगांतरोत्पत्तिकालेत्वेउत्पत्तिवारणायप्रा
गभावसिद्धिः॥ उत्तरपरस्तुप्राज्ञोत्पद्यते। पूर्वपरध्वंसस्यापितदेतुत्वात्॥ नचप्राक्तनपदेबहुविशे
षस्यहेतुत्वान्नदोषः॥ नव्यनयेनबहुलस्याप्येपिसत्वात्॥ तादृशानंतप्राक्तनधरोत्यतिवारणायप्रा
कार्यत्वावच्छिन्नेप्रागभावत्वेनैवहेतुत्वस्येकस्योचित्यात्॥ आकाशाद्युदासीनमाहायबहुत्वस्यहे
तुतापत्तेश्च। एतेनतत्कासावच्छिन्नान्यतमत्वसंसर्गाणसंयोगहेतुत्वमप्ययास्ते॥ आकाशादिकमाहाया
न्यततमत्वानात्वादितिचेत्॥ न। ईश्वरीयोपादानप्रत्यक्षादेरेवत्वकाजावच्छिन्नतद्वरावच्छिन्नवि

शेष्यतयाहेतुत्वात्। किंच॥ अवच्छिन्नसमवेतत्वेनतत्रव्यक्तिविशिष्टत्वावच्छिन्नेतत्त्वव्यक्तित्वेनतत्तद्वा
वृत्तिकार्येचतत्पूर्वहाणत्वेहेतुत्वान्नदेशकालातिप्रसंगः॥ यस्तुतत्तत्कासावच्छिन्नतत्त्वत्परहेतुः। तत्तत्
संयोगाभावधरात्येताभावएवकालदेशनियामकइतिनूननपचाः॥ अधिकं। धितिविद्योतनेऽनुसंधेय
मिति॥ यद्यपिपदार्थानामुद्देशेनैवतद्वर्माअप्युद्दिष्टास्तद्वर्माणांपदार्थानतिरेकात्। तथापितएवपरस्पर
धर्मतापन्नाः परस्परविवेकायोपयुज्यंते॥ इतितद्वर्माअपिसामान्यतः। उद्दिश्यंते॥ तत्रसप्तानामपिपदार्था
नांसाधर्म्यमस्ति त्वाभिधेयत्वानि॥ अस्तत्त्वकालसंबंधित्वं॥ आश्रितत्वंचान्यत्रनित्यइत्येभ्यः॥ यद्यपिगगना
दिकंसदेवास्तीतिव्यवहाचित्यइत्याणामपिकालिकद्विहृतसंबंधाभामाश्रितत्वमस्ति॥ नचेदस्तित्वमेवकुतः।
तथापितदुभयातिरिक्तसंबंधेनाश्रितत्वेविवक्षितं॥ समवायस्यापिस्वरूपसंबंधेनाश्रितत्वाद्दोषः। के
चित्तु। नित्यइत्येवुकालिकदिनापिनाश्रितत्वं॥ अस्तित्वंनुपयाकथंचित्कालसंबंधित्वमात्रमित्याहुः। इत्या
हनांपंचानामभावस्यचानेकत्वं॥ नित्यइत्यभिन्नानांसमवेतत्वं॥ इत्यादीनांत्रयाणामपिसत्तावत्वं॥ इत्याद्या
दिरूपसामान्यविशेषवत्वं॥ वैशेषिकसंकेतितार्थशब्दाभिधेयत्वंधर्माधर्मजनकत्वंच॥ अधर्मविरुध्यध
र्मकर्तृत्वं॥ धर्मविरुद्धाधर्मकर्तृत्वं। बोध्यंजात्यादीषुनसाक्षाधर्मदिकर्तृत्वं॥ आश्रयावच्छेदकत्वेनान्य
थासिद्धेः। आ-एपदिगुणानांतुसाधनविशेषणत्वात्॥ क्रयभावतावययोग्यत्वाच्च। धर्मसाधनता। नवी
न्ये। विंगवाजेयतेतिविधिर्जातेरपितत्साधनतास्यात्। नस्यात्। जातेःपुरीडाशरूपेणयागभावनावया
संभवेनोपलक्षणत्वात्। किंच॥ ज्ञानधर्माधर्मादिगुणानांधर्मादिसाधनत्वमप्रत्यक्षमितिदिक्॥ गुण

युद्धिमात्रप्रमाणं एकत्वं नित्यत्वं। अकार्यता तदधर्मैतर कार्याजनकत्वं कथमिति चेत्॥ सामान्ये नुगतबुद्धेर्विशो
 धे व्यावर्तबुद्धेः समवायेव इति बुद्धेरेव मतत्वात्॥ इत्यादिनां तु कार्य इत्यादेरपि मानत्वेन विशेषात्। नित्य
 धंसाप्रतियोगिभावत्वं॥ अकार्यत्वं प्रागभावाप्रतियोगिभावत्वं उपपादित प्रायां विशेषभित्तानामनित्यवृत्ति
 त्वं। अत्रानित्यवृत्तित्वमतिस्पष्टं पदार्थविभाजकोपाधिमत्वं॥ तेन नित्यस्मृतान्मात्रगुणादेश्चानित्यवृत्ति
 त्वान्नक्षति॥ एवमग्रेपि। इयमगुणकर्मसामान्याभावात्तौल्येकप्रत्यक्षत्वं॥ गुणकर्मणोरेवासमवायिका
 रणत्वं। नित्य इव्यसमवायाभावात्तौल्येकप्रत्यक्षत्वं॥ इति ध्यानां नवानामपि इत्यत्वं॥ स्वसमवेतका
 र्यजनकत्वं गुणत्वं॥ अनित्यानि विविक्त्याप्यविशेषवत्त्वं॥ एषि व्यप्तेनोवाध्यात्ममवसामनेकत्वय इ
 व्यत्वव्याप्यजातिः॥ यगुणत्वस्य एषि व्यप्तेरुपादानं पंचानंभूतत्वं इत्यप्रकृतित्वं॥ नन्वस्तुभूतत्वं॥ बहिरि
 यग्राह्यविशेषगुणजातियगुणत्वस्य एषि व्यप्तेरुपादेः सत्यादि इत्यप्रकृतित्वत्वं तु कुतः पृथिव्यसेजोवायुषु
 प्राणरसनचक्षुस्त्वक्घृहृति त्वसंभवे। पि अकारो कर्णशकुल्यबहिर्छिन्नाकाशस्य श्रोत्रस्य विशिष्टस्या
 काशानतिरेकेण नित्यतया तत्प्रकृतित्वत्वं पादानत्यरूपस्यासंभवादिति चेन्न। तद्विषयविभाजकोपाधि
 मत्वस्य तत्प्रकृतित्वस्य प्रकृते विवक्षितत्वात्॥ नन्वेवं मनस्यपि मनः प्रकृतित्वसंभवे पंचात्तामेवेति कुतः
 इति पदस्य बहिरिदं इत्यपरत्वात्। यत्तु॥ विशिष्टविशिष्टभेदेनोपादानत्वसंभव इति॥ तन्न। विशिष्टस्य विशि
 ष्याधतिरेके मानाभावात्॥ अनंतपदार्थकल्पना प्रसंगे न गौरवाच्च। परेतु। कर्णशकुल्यबहिर्छिन्नमनः श्रोत्रं
 अवच्छिन्नत्वं च संयोगविशेष इति तदुपादानत्वेनैव धृष्टतसंगतिरित्याहुः॥ हिमवश्रोमिति तु भावात्। एषि
 व्यप्तेजावायुसमवाया क्रियावत्त्वमर्तत्वं हे शिक परत्ववगबलानि। तत्र मर्तत्वं मय कृष्टपरिमाणवत्त्वमिति

राम
१५

प्राप्त्यः॥ नव्यास्तु॥ मर्तत्वं पंचसुजातिविशेषः नच भूतत्वेन संकथ्यं॥ भूतत्वस्योक्तोपाधिरूपत्वात्॥ मर्तत्वं
 स्येव क्रियासमावाचिकारणतायवच्छेदकतयजातित्वात्॥ नच क्रियाप्रातिश्चत्वेन सामवायिकारणता स्थिति
 वाच्यं। नित्यस्य स्वरूपयोग्यस्य कलावश्यंभावनिपमात्॥ गगतादेः स्वरूपयोग्यत्वे क्रियावत्त्वापत्तेः। नच नित्य
 स्यापि स्वरूपयोग्यस्य सहकारिविरुद्धप्रयुक्तफलाभावः संभवतीति वाच्यं। नित्यस्य सार्वदिकस्य कदाचिस्सहका
 रिरिसमवधानस्यापि संभवात्॥ नित्यस्य शरीरमनसीवागतेः पृथग्विधातदेः सिद्धं॥ तसिद्धत्वात्॥ संयुक्तसंयोग
 स्य क्रियाहेतोः॥ पंचनोकादिस्थत्वादा विवगनादावपि सिद्धत्वाच्चेत्याहुः॥ पृथिव्यसेजोवायूनां अवांतराण्युत्वं
 नारीराभकत्वं च॥ अवांतराण्युत्वं अप्यनपुंरुत्ति इत्यविभाजकोपाधिमत्वं इत्यारंभकत्वं इव्यसमवायिकार
 णतावच्छेदकमर्तत्वव्याप्यजातिमत्वं॥ नच स्पृशत्वेन इत्यारंभकता गौरवात्॥ चक्षुरादी शिष्यावयवेष्टस्य
 र्शवत्वाभावाच्च॥ नच तत्राप्यारंभकत्वा न्यथानुपपत्त्या नुद्धूतस्पृशत्वं कल्प्यं॥ अनंतानुद्धूतस्पृशकल्पना
 मपेक्ष्य जातिविशेषकल्पनाया एवोचितत्वादित्येको मर्तत्वं॥ न इत्यारंभकत्वं नच मनसोऽपि मर्तत्वात्तत्त
 पत्तिः। मनोऽप्यमर्तत्वेन तत्त्वात्॥ वस्तुतो मर्तत्वेनैकत्वं॥ मनसि विजातीयसंयोगस्य इव्यसमवायि
 कारणस्य विरहेणैव इव्यालुप्यते॥ यदि च यत्कपाल क्रियवत्पारंभक एव संयोगः॥ नित्यस्य शरीरमनः प्रभ
 तौ त्वनारंभकः संयोगोजनितस्तेष्वेकजात्यातक्रियाजन्यत्वावच्छेदं यमनस्यपि विजातीयसंयोगसंभवस्त
 दवच्छेत्पावयवित्ववन्ननस्त्वेनापि इव्यप्रतिबंधकत्वे गौरवाच्च॥ तदुद्भूजातिविशेषकल्पनैव युक्ता॥ नच स्प
 र्शवत्पारंभक एवैत्युक्तमंततः कपालांतरारंभककपालिकादिनापि संयोगादिति वाच्यं॥ कल्याणिकादि
 नां त्वादय विप्रजादिसत्त्वेनापि संयोगस्यारंभकत्वस्वीकारात्॥ इव्यसत्त्वात् कपालिकादावत्याचयवि

माणं च परममहत्वं तथेति चेत् ॥ संख्यायुक्त्योरपि तथा व्यवहारविषययोरपरिमाणत्वात् तथा व्यवहाराविषयस्य परिमाणं इत्यादि ॥ परिमाणत्वात् ॥ च ॥ एतेन हस्तवित्तस्योदित्यवहाराविषयस्य परममहत्वं कथं परिमाणत्वमित्यपास्तं ॥ परमाणुत्वस्याप्यतथात्वात् ॥ तस्माद्यथाऽप्यकर्षकाण्यथापरमाणुत्वं तथा प्रकर्षकाण्यथापरममहत्वं ॥ त्वमपीति हेतुः ॥ अप्युत्ते परममहत्वे मानाभावः ॥ इत्युत्ते हेतुपादिरिव परिमाणदेरपि व्याप्तौ मानाभावादि तिदितुं न्यायः ॥ नुतेरपि स्यात्तत्वे तु इत्युत्ते लोकि कस्य हात्कारत्वावच्छिन्ने मरुत्स्य हेतुस्य त्याहात्परममहत्वं सिद्धान्तीत्यनेन प्रत्यक्ष एव महत्वं हेतुः ॥ आत्मत्वेन इव मानसे तत्र ताहात्मेन वा तत्तत्पुरुषीय इव मानसे हेतुत्वात् न मनः प्रभृतेर्मानसत्वं आत्मात्वेन इव मानसे महत्वं सिद्धिस्तु रूपाभावादेस्तत्र तत्त्वत्वे एवेति तु युक्तमित्यनेन ॥ एषां विजलसंसार्यात्मनां च हेतुगुणवत्त्वं ॥ संख्यामात्रेण तत्र ॥ न तु य एव पक्षि व्यात एव जलाद्यवित्तये स्फुटी भविष्यति ॥ ईश्वरमनसोरगुणवत्त्वं ॥ आकाशात्मनां क्षणिके कदेन दत्ति विशेषगुणवत्त्वं ॥ क्षणिकत्वं तृतीयक्षणे दत्ति ध्वंसप्रतियोगित्वं ॥ इदं चापेक्षा बुद्धिभिन्नानां बोधोऽपेक्षा बुद्धेश्चतुर्थक्षणे नाशः ॥ ननु प्ररुमात्रमुपार्जाननेवासमित्याधनुः अवास्तुज्ञानस्य बहुक्षणास्पामिता अन्यथाज्ञानस्य धारकल्पने गौरवात् ॥ न च विभुविशेषगुणानां स्तोत्रोत्पन्नविभुविशेषगुणाः ॥ नाप्युत्तरेण युक्तं ॥ स्वत्वस्याननुगततया विशिष्यनाशपुनाशकभावविश्रामे यदुत्तरेयस्य नाशोऽनुभवसिद्धस्तस्यैव तन्नाशकत्वकल्पमादिति चेत् ॥ न ॥ प्रतियोगितया योग्यात्मविशेषगुणानां प्रतिएकाधिकरणपावच्छिन्नस्वपर्ववर्तिनासंबंधेन विशेषगुणान्वेन कारणत्वात् ॥ ज्ञानादेः सामग्रीवलाया तस्व द्वितीयक्षणे त्यन्तज्ञानादिना नाशः ॥ अन्यथा सोऽहमिनी संपातजनितप्रत्यक्षस्य तद्वि

राम

२१

गमेऽपि चिरमनुभवप्रसंगात् ॥ ज्ञानादेश्च तत्पितरपि क्रमिकचेष्टासंतानशब्दसंतानबलेन सामग्रीबलेन च सिद्धा ॥ ज्ञानेष्टाद्वितीयां भ्रमेणैवेष्टाद्वितीयां चेष्टाद्वितीयां क्रतुरोगकालनाशपसंस्कारगंगास्नानादिनाशपादिनाशो व्यभिचारवारणायोग्येति वेगाद्वितीयां योग्यजातिमर्त्यकं ॥ अतो निर्विकल्पकजीवं न यत्नादिसंग्रहः ॥ अपेक्षा बुद्धेः स्तोत्रोत्पन्नसंयोगादिना तृतीयक्षणे नाशप्रत्यक्षे रणयनाशकतावच्छेदके विशेषेति उभयावृत्तिपरं ॥ स्वपर्ववर्तित्वं च स्वप्रागभावाधिकरणवृत्तित्वं ॥ अतो न स्वस्मिन् स्वपर्ववर्तित्वेन स्वनाशकत्वप्रसंगः ॥ यद्वा तद्वा एतेन विभुविशेषगुणानां प्रति ॥ तद्वितीयां क्षणे त्यन्तत्वेन कारणत्वं ॥ अपेक्षा बुद्धिनाशो तु द्वितीयां निर्विकल्पकत्वेन पक्ष्यकारणत्वात् तद्वितीयां क्षणे तन्नाशः ॥ अपेक्षा बुद्धिः ॥ अथ बुद्धित्वं तन्निर्विकल्पकं ततोऽपेक्षा बुद्धिनाश इति चतुर्थक्षणे एव तन्नाशः तद्वा एतेन त्यन्तत्वेन च तद्वा एव पर्वक्षणावृत्तित्वेन सति तद्वा एव वृत्तित्वं यत्तु तत्तद्वा एतेन ध्वंसवृत्तित्वं तद्वा एव वृत्तिनाशनाशपविभुगुणानां तद्वा एतेन त्यन्तत्वेन हेतुता एव च ज्ञानादेरनेकक्षणास्पामितापेक्षा बुद्धेः क्षणत्रयस्यापित्वं च संभवति क्षणः क्षणिकोऽतिरिक्त इति ॥ तन्नाशे तद्वा एतेन विभुगुणानां तद्वा एतेन तद्वा एव वृत्तित्वेन नाशकताया एवातिता धवेन युक्तत्वात् ॥ न च तद्वा एतेन द्वितीयक्षणावृत्तित्वेन नाशकत्वं कल्पनामेव च ज्ञानादेः स्विच्छाणस्यापि तेति वाच्यं ॥ तर्हि ते क्षणे त्यन्तस्य सतीत्यज्ञानसुखादेः ॥ शब्दस्य च त्रिधाणस्यापि तापते ॥ तद्वा एतेन त्रयपदवस्ये तद्वा एतेन त्यन्तानां नाशो ह्येष्टात्वात् ॥ तद्वितीयां ॥ ननु शब्दो न क्षणिकः ॥ स एवायं गकारः श्रुतपूर्वोयं गकार इति प्रत्यभिज्ञैकसिद्धौ तन्नित्यत्वसिद्धेः ॥ इत्युक्तं गकारो विनश्योगकार इति प्रतीतिस्तु भ्रांता ॥ न चोत्पादविनाशप्रतीतीनां भ्रमत्वक

अनामपेक्ष्यप्रत्यभिज्ञानमात्रस्य तत्कल्पने लाघवं प्रत्यभिज्ञानामप्यानं स्यात् । विषयबाहुल्यस्य ज्ञानबाहुल्याप्र
योजकत्वात् । अथ तारमंदादिभेदेन गकारादेर्नात्वावश्यकत्वात्कथं प्रत्यभिज्ञासिद्धिः । न च तारयोवायुग
ताएव गकारावोरोप्यत इति वाच्यं ॥ तर्हि कत्वादेरपि वायुधर्मत्वात्प्राप्तौ शब्दस्यैक्यापत्तेरिति चेत् ॥ न तारमं
शुकशारिकाचैत्रादिप्रभवने देनेव शब्दतानात्वस्वीकारात् ॥ एतेन ककारादेरेकत्वेन शुकानुमानेन न स्यादिति
त्ययास्तं ॥ अत्रोच्यते ॥ उत्पन्नो गकारः । विनश्योगकार इत्याद्युत्पत्तिविनाशरूपवैधर्म्यज्ञानोत्पत्तिकार्याः प्र
त्यभिज्ञायास्तज्जातीयान्नेदविशयकत्वात् ॥ न च स्याद्यो विनश्योरक्तो न्यन्न इति ज्ञानकाले स एवायं घट इ
ति व्यक्तेरप्यप्रतीतिवदत्रापि स्यादिति वाच्यं तत्र विशिष्टोत्पादादिप्रतीतिः शुद्धा ॥ व्यक्तप । भेदाविरोधित्वात् ।
इह तु शुद्धस्यैव गकारादेरुत्पादादिधिति विरोधात् ॥ न च तारमंदावैधर्म्यज्ञानाभावकालोत्पन्नपूर्वापरका
लीनवाक्यभेदविषयशयकप्रत्यभिज्ञाया तदेकसिद्धान्त्युत्पादादिप्रतीतेर्वायुसंयोगाद्युत्पादादिविषयकत्वं
मास्त्विति वाच्यं । उत्पत्तेस्त्वगर्जत्वादेकोत्पत्तेरन्यत्रारोपायोगात् ॥ किंच तारमंदाशुकप्रभावादिभेदेन ना
नाविधेः ॥ ध्रुवर्णध्वनिप्रत्यभिज्ञाद्वर्णाना तस्याभ्रमत्वमावश्यकं एतेनाग्नौ न्यतैरन्यत्रारोपायोगेपि बाधा
होक्षमादिव्याप्तिभ्रवचित्तेपि शब्दे स्वघटितसरवजेत्याहः संभवति न चेष्टां व्युत्पत्तेरुद्भिर्विरोधिनी साहोद
विरोधिनस्तथा विधोव्यावर्तकत्वेनागृह्यतत्वात्तदुद्देरविरोधित्वादित्ययास्तं ॥ अपि च चैत्रादेः स्वीयमेवा
ककारादेः प्रत्यक्षे चैत्रादिकर्णवच्छिन्नाविजति यथेवायुसंयोगः कारणान्तरम् । मिति गौरवं ॥ ममत्ववच्छेद
कतया चैत्रादिककारादौ ह्यथा विजातीयवायुसंयोगो हेतुस्तत्तत्पुरुषीयनिश्चितशब्दप्रत्यक्षे च तत्तत्पुरु
षीयकर्णवच्छिन्नसमवाय इति लाघवं । किंच ॥ ५ व्यंजकत्वे निमित्तपवनसंयोगादेः । कथं तद्व्यंजन्य

राम

२२

तावच्छेदकं वाच्यं स्यात्कत्वे तु दत्वमिति लाघवं न च व्यंजनकत्वेपितो किकविद्ययितया कत्वमेव तथा कोलाहलाहो
कत्वादेरग्रहेपि इत्यादिना ककारादिप्रत्यक्षत्वात् । शब्दत्वादिप्रकारककारादिप्रत्यक्षे एव कहेतुत्वे तु गौरवं ॥
एवं ककारादेर्गुणत्वादेः स्वकारभेदादेः प्रत्यक्षे तथात्वे गौरवं बाध्यं ॥ न घुत्वात् शुकानुमानादिककारादिकमेव बाधयि
तया तथा । तत्पुरुषीयश्रावणसमवायश्रावणविशेषणतयोर्गुणत्वादिककारादिभेदग्रहे हेतुत्वमस्त्विति वा
च्यं ॥ श्रावणसमवाये श्रावणस्योपलक्षणत्वेऽतिप्रसंगता इति स्यात् । विशेषणत्वे तु प्रथमं केवलं शब्दप्रत्यक्षे स्वी
कारेऽप्यसिद्धांतात् ॥ एवं घटनेरपि नित्यत्वापत्तेः श्रानच सर्वत्र शब्दोत्पादविनाशप्रतीतिध्वनेरेवेति तदतिव्याप्त्यं
वर्णोत्पादकाले सर्वत्र ध्वनेरनुत्पादादिति दिक् ॥ अत्र शब्दजनकशब्दस्य कार्यशब्दशब्दस्य कारणशब्दनाशो
नाशक इत्याद्यशब्दस्य कार्यशब्देनैवात्पस्य कारणशब्दनाशो नैव मध्यमानां उभाभ्यामेव नाश इति संप्रदायः ॥ कार
णनाशदेव सर्वेषां शब्दानां नाशः ॥ अतः शब्दस्य प्रहेतुं तरेऽस्त्वोत्तरभाविनाशदेन नाशसंज्ञैविचरमशब्दस्य का
रणनाविनाशस्य पुरुषपादत्वात् ॥ इत्थंचाद्यस्य निमित्तपवनसंयोगनाशादेव नाशः ॥ तथा च पवनसंयोगस्य
उत्सर्गतिः होणचतुष्टयस्यापि तथा शब्दोत्पत्तिचतुर्थक्षणे निमित्तपवनसंयोगनाशात्पंचमक्षणे शब्दनाश
इति शब्दक्षणाद्युत्पत्त्यस्यापि तथा कत्वादिविशिष्टप्रत्यक्षत्वं संपन्नमिति दुर्लभं धितिः ॥ अत्र विजातीयघ
वनसंयोगनाशनाशेनाशहेतुतेत्येके । नाशत्वेन हेतुता स्वप्रतियोगिजन्यत्वं कारणस्य प्रतियोगित्वं कार्यस्य संब
धः ॥ एतेन पूर्वपर्वनिमित्तपवनसंयोगनाशास्पगने सर्वदा सत्वाच्छब्दमात्रं क्षणिकं स्यादित्ययास्तं ॥ फलतः स्वप्र
तियोगिजन्यशब्दनाशा एव स्वस्य हेतुता साभावात् ॥ इत्थंच द्वितीयशब्दनाशोऽप्यशब्दनाशोपि हेतुः अतएवाद्य
स्य निमित्तपवनसंयोगनाशादेव नाश इत्युक्तमिति सन्ने ॥ न च मतमतद्वये निमित्तपवनसंयोगनाशादो

त्यन्मशब्दस्य ह्यलिकत्वापत्तिः। निमित्तपवनसंयोगस्योत्पत्तिसंबन्धेनकार्यसरूपावेनशब्दहेतुत्वावच्छेदकतया
 तारश्रुकीयककारादौतादृशककाराद्यभावस्यहेतुत्वादाऽतएवनेकावच्छेदेनसदृशनानामशब्दोत्पत्तिरपीदिक॥ एक
 देशवृत्तित्वमव्यवस्थितत्वं। वैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नस्याधिकरणवृत्त्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेद
 कधर्मवत्त्वं॥ नातशब्दरूपोभयत्वादिनारूपादेरभावस्वरूपाधिरणघरादौसत्वेपिरूपादेरव्याप्यवृत्तित्वदुर्वार
 प्रत्ययेपार्थिवपरमाणोउत्पत्तिकालेघरादौरूपादिसामान्याभावसत्वादितिचेन्न॥ मानाभावात्॥ नक्षत्रप्रत्य
 हंसंनिकर्षाभावात्॥ नचचन्द्रःसंयुक्तविशेषणतायाभभावेपितादृशकपीनसमवेतविशेषणतास्मवेति
 वान्यं॥ इव्यवृत्त्यनायप्रत्येभ्राघायाएवहेतुत्वात्॥ घरादौउत्पत्तिकालेतिरुक्तसन्निकर्षेपिद्वितीयहोत्राणोविषया
 भावात्। सन्निकर्षाभावात्॥ नाप्यनुमानमप्रयोजकत्वात्। नचरूपधारावारणयस्त्वं। प्रतिरूपसामान्याभा
 वस्यहेतुत्वात्। रूपोत्पत्तेः प्राकृतत्वमिदं॥ रूपप्रागभावस्यतत्तत्समवायिनोवाऽवयविगततत्तद्रूपेप्ररमा
 एवृत्तिरूपेचतत्ततेजःसंयोगस्यहेतुत्वेनरूपधारायाऽसंभवात्। प्रत्ययेपार्थिवपरमाणोउत्पत्तिकालेचघ
 रादौरूपंनस्तीतिव्यवहारस्तथावरूपप्रतियोगिकसंसर्गभावनिबन्धनइतिप्रानव्यास्तुन्ययितावच्छेदकाव
 छिन्नव्युत्पत्तिसिद्धत्वा रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगितियोगिताभावएवनिरुक्तव्यवहारविषयः। नचध्वंसप्रा
 गभावोतथासंभवतोवातघरातत्रचहूनांरूपानांउत्पन्नस्यमानत्वात्॥ न-रूपत्वाच्च॥ किंचविजातीय
 तेजःसंयोगस्यविजातीयरूपहेतुनयातरूपंप्रतित्वतत्वेनाहेतुत्वाच्च। वैशेषिकनयोपरमाणोभ्यायनये
 वयविन्यपिरूपधारावारणयप्रागभावासत्वेउत्पन्नरूपत्वाद्धारणायचरूपत्वावच्छिन्नात्पन्ताभावएव
 जन्यरूपहेतुरितिरूपादेरव्याप्यवृत्तित्वदुर्वार॥ एवमेकत्वादौ एकत्वादिसामान्याभाभावस्यहेतुत्वा

घरादौउत्पत्तिकालेएकत्वादिसामान्याभावःसिद्धः। सएवचगुणसामान्याभावइतिमोपिसिद्धः। इत्थंचप्रकृतज
 हाणेएकदेदिशवृत्तित्वंस्वकालावच्छेदेनस्वाधिकरणवृत्त्यन्ताभावेसादिवाह्यंनचेतरूपादौचित्ररूपस्वीकारादि
 त्याहुः। सिककालयोःपंचगुणवत्त्वं। सर्वत्यन्तिममिमित्तत्वंपरत्वापरत्वानुमेयंचेतिभाष्यं॥ पंचगुणःस्वरूपा
 परिमाणवृत्त्यत्कसंयोगविभागाः सर्वेषामुत्पत्तित्वंमतांतत्तत्समवेतवित्वदिष्टत्वादिसंयोगविभागाभि
 ज्ञानानिमित्तरूपेणत्वमित्यर्थइत्याचार्याः वस्तुतोदिक्कालयोः समवायेसस्वसमवेत। दित्वाहिकंप्रतिसम
 वादी। तान्तरात्वेविद्विधिककालिकविशेषणत्वाभ्यांजन्यभावमात्रंप्रतिनिमित्तमात्रकारणत्वमव्याहृतमेवेति
 बोध्यं। यद्यपिसर्वोत्पत्तिमन्त्रिमित्तत्वमदृष्टेश्वरादौअतिव्याप्तंतथाप्यधिकरणतयानिमित्तमत्रविवक्षितं
 नचेत्तादृशवृत्तिरवच्छिन्नेतेजसोर्नैमित्तिकइवत्वंदितै। घरादौस्वराणोचरवत्वंमस्तीतिनैमित्तिकर
 कतत्वं। इव्यवृत्त्यजातिमत्वंतपोर्लक्षणाभितिनघरादौव्याप्तिरितिबोध्यं। दित्तिनिजिन्नप्रत्यत्यमस्यानां॥
 एवमेकत्वादौविन्नप्रत्यत्यमर्थदितिभिन्नानांनिर्गन्धत्वं॥ अंनोविहायनिस्तुत्वंतेजोविहायानुसृत्यमहा
 तत्त्वं। तत्त्वानांविहायपरार्थत्वमचेतनत्वंचेसादिजित्योतिरनित्यानोमपाकजस्पर्शवत्त्वं॥ जलज्यो
 तिराकाशजद्रूपवत्त्वं। दिकालमनसांविशेषगुणभूतत्वत्वं॥ याव्यादिनांवाह्येद्रियाप्रत्यक्षात्वंनीरूपत्वंच॥
 अथविज्ञानाभ्यामतीदित्वं॥ अकांक्षादीनांतिःस्पर्शत्वं॥ कालादीनामभूतत्वमित्यादि। अथगुणानांसा
 धर्म्यं। तत्रसर्वेषांगुणत्वं॥ रूपरसगंधस्पर्शपरत्वापरत्युक्तत्वप्रत्यक्षत्वेनभावनान्यसंस्काराणामर्तगुणत्वंत
 त्वात्। तद्गुणवृत्ति संस्कारत्वान्यगुणत्वव्याप्यजातिशून्यगुणत्वं॥ शून्यांतेनसंख्यादिवृत्त्यादिमुद्रासंवेगस्थिति
 त्वावकीयग्रहापसंस्कारत्वान्येतिवेगस्थितिस्थापक। भावनासाधारणसंस्कारत्वजात्यभावहेतुनावेतुनी

पु. २४
२४

पादेयमिरं ॥ बुद्धिः सुरवदुः खेष्टादेष प्रयत्नधर्माधर्मभावनाशब्दनादज्ञानामकर्तृगुणत्वं ॥ तच्च कर्तृगुणवृत्ति
संस्कारत्वात् न्यगुणत्वव्याप्यजातिभिरन्यगुणत्वं ॥ भूतानां तेन संयोगादिरूपादिभिरासः संख्यापरिमाणसंयोगा
विभागपृथक्त्वानां उभयगुणत्वं ॥ तच्च कालवृत्तिवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं ॥ एवं हि रवृत्तिवृत्तितीत्यादिकं
मपि बोध्यं ॥ वृत्त्यं तेन रूपत्वादिमुदासः ॥ संयोगविभक्त्या द्विपृथक्त्वादीनामनेकाश्रितत्वं ॥ तच्च स्वाश्रय
प्रतियोगिकान्योन्याभावसमानाधिकरणगुणत्वं ॥ नानैकत्वसमानाधिकरणगुणत्वं वा ॥ रूपपरसंगंधस्पर्श
कत्वेकपरिमाणपृथक्त्वापरत्वापरत्वप्रत्यत्वागुरुत्वस्नेहसंस्कारबुद्धिसुरवदुः खेष्टादेष प्रयत्नधर्माधर्मना
दज्ञानानेकाश्रितत्वं तच्च ॥ स्वाश्रयान्योन्याभावव्यापकात्पत्ताभावप्रतियोगिगुणत्वं ॥ रूपपरसंगंधस्पर्शस्नेह
सांख्यिकश्च वत्त्वबुद्धिसुरवदुः खेष्टादेष प्रयत्नधर्माधर्मभावनाशब्दानां बोधज्ञानां विशेषगुणत्वं ॥ तच्च
भावनाभिन्नवापुर्वृत्तिवृत्तिर्त्तस्पर्शादिति धर्मसमवायित्वत्वे सति गुरुत्वात् ॥ जलप्रत्यत्वात् न्यगुणत्वं ॥ वायु
वृत्तिस्पर्शादिति संख्यात्वादि समवायिसंख्यादिनवकारणयसत्त्वं ॥ तत्रासंनवकारणयस्पर्शसंयग्र
हायचस्पृशतितीति ॥ भावनासंयग्रहायभिन्नांतं समवायिविशेषणं ॥ गुरुत्वनेमित्तिकश्च वत्त्वप्रकारण
यात्पत्तांतं संख्यापरिमाणपृथक्त्वं संयोगविभागपरत्वागुरुत्वगुरुनेमित्तिकश्च वत्त्वभावना न्यसंस्काराणां
दृशानासामान्यगुणत्वं ॥ भावनान्यसंस्कारो वेगः स्थितिस्थापकश्च ॥ तच्च निरुक्तविशेषगुणान्यगुणत्वं ॥
शब्दस्पर्शरूपरसधंधानावाधैकेन्द्रियग्राह्यत्वं तच्च बहिरिन्द्रियव्यावेधवेद्यगुणत्वसाक्षाद्याप्यजातिनि
तिमत्त्वं ॥ चक्षुरादिमात्रग्राह्यत्वे जात्यज्ञानिद्वित्वपरिमाणदिसत्त्वं तद्वारण्यसाक्षादिति ॥ संख्यापरिमा
णपृथक्त्वं संयोगविभागपरत्वापरत्वस्नेहश्च वत्त्ववेगानां दृशानां दृशानां हीन्द्रियग्राह्यत्वं ॥ तच्च चक्षुरादिसं

राम
२४

र्शननिर्विकल्पकविषयगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं बुद्धिसुरवदुः खेष्टादेष प्रयत्नानां जलमंतः करणग्राह्यत्वं ॥ तच्च
स्पृक्षात्मविशेषगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं ॥ गुरुत्वधर्माधर्मवेगान्यसंस्काराणामन्तीन्द्रियत्वं तच्च लौकिकप्रत्यक्षा
विषयगुणत्वसाक्षाद्याप्यजातिमत्त्वं ॥ शब्दज्ञानरूपादिजनकत्वावच्छेदकनिमित्तपवनाकाकाशसंयोगात्मम
नोयोगतिजः परमाणुसंयोगादिगतवेजात्यवारणयसाक्षाद्याप्येतित्वं च संस्कारत्वात् न्यगुणत्वव्याप्यजात्य
व्याप्यत्वे सति गुरुत्ववृत्तिमत्त्वं ॥ भावनात्वस्थितिस्थापकोपग्रहायसंस्कारान्येति ॥ भ्रूपाकजरूपरसगंधस्पर्श
परिमाणैकत्वेकपृथक्त्वागुरुत्वश्च वत्त्वस्नेहभावना न्यसंस्काराणां कारणगुणपर्वकत्वं ॥ भ्रूपाकजं पा
कं विना जातं ॥ पाकानधीनजन्यवृद्धितियावत् ॥ तेन नित्यवर्गस्पर्शयुदासः ॥ वेगोत्रकर्मजन्योग्राह्यं ॥ त
च्च स्वाश्रयसमवायिभिन्नसमवेतासमवायिकारणकान्यत्वे सति स्वाश्रयसमवायिकारणकत्वं ॥ भव
ति हि घराकाशसंयोगादेघरकपालैकत्वाद्विजन्यघरकपालद्वित्वादेश्च वारणयसत्त्वं ॥ बुद्धिसुरवदुः खे
ष्टादेष प्रयत्नधर्माधर्मभावनाशब्दानामकारणगुणपूर्वकत्वं ॥ तच्च वित्तुविशेषगुणत्वं ॥ बुद्धिसुरवदुः खे
ष्टादेष प्रयत्नधर्माधर्मभावनाशब्दतत्त्वपरिमाणोत्तरसंयोगनेमित्तिकश्च वत्त्वपरत्वापरत्वपाकजानां सं
योगासमवायिकारणकत्वं भावनां ते आत्ममनोयोगः ॥ शब्दविभागजन्येदेनेयोधाकाशसंयोगः ॥ परिमाण
प्रचयः ॥ उत्तरसंयोगे संयोगजसंयोगे ॥ वयवसंयोगः ॥ संयोगो द्विविधः कर्मजः संयोगजश्चैपिविभागवा
क्यैचरमपठितत्वादुत्तरत्वः ॥ नेमित्तिकश्च वत्त्वे तेजसंयोगः ॥ परत्वापरत्वयोर्द्विकालपिंडसंयोगः ॥ पाकज
रूपादौ तेजः संयोगः ॥ समवायिकारणत्वात् वत्तीकृतस्तु ॥ न ॥ भस्मीभावदृशायां गुरुत्वापकर्षदर्शना
तदन्यथा नुपपत्त्या गुरुत्वत्वमपि पाकजमूचुः ॥ आचार्यास्तु कारणगुरुत्वात् पूर्वकमध्यगुरुत्वं पाकज

त्वविशेषणमप्रवेशयतो गुरुत्वं पाकजननेत्यादिशब्दः ॥ परत्वापरत्वद्वित्वद्विषयतादीनां लुप्यते ॥ देशका
 लाभ्यां विप्रलक्ष्य सन्निह्यत्वबुद्धिः परत्वापरत्वापरत्वोत्केत्वयथादिधौर्द्वित्याद्ये ॥ एकत्वं तत्कृत्यादिधौर्द्वि
 पद्यतादीनिमित्तं ॥ रूपरसगंधस्पर्शशब्दपरिमाणैकत्वेकपद्यत्कस्तेहानां सजातीयारंभकत्वं ॥ अवयवग
 तरूपादयोऽवयविनिरूपादिकं जतपंतिशब्दः स्वाश्रये शब्दं सुखदुःखेष्टादेष प्रयत्नास्त्वसमानजात्यारंभ
 कां ॥ सुखविष्टादुःखदेषेतौ प्रयत्नं यत्नश्रेष्ठमिति सुखदुःखयोर्विधमानयोरपि ज्ञानमेवेष्टाजनकां ॥ अ
 नागतसुखस्य हिर्जनकत्वा संभवात् ॥ तज्जन्यस्य तत्वात् ॥ द्वेषोपि प्रवृत्तिविशेषेव ॥ निवृत्तिस्तु प्रवृत्त्यभा
 वएवेति तु नव्याऽसंयोगविभागसंख्या गुरुत्वप्रवत्योस्तस्पर्शज्ञानधर्माधर्मसंस्काराणां समाना समानजा
 त्यारंभकत्वं ॥ संयोगाद्विजातीयं प्रव्यादिविभागशब्दः ॥ संख्यातः परिमाणं ॥ गुरुत्वात्पतनं ॥ प्रवत्यात्स्यं
 नं ॥ उस्तस्पर्शात्पाकजाऽज्ञानादिष्टादिधत्सुर्यं ॥ अधर्मादुःखं संस्काराक्रियास्मृती ॥ इति विजातीयव
 र्गः सजातीयाः प्रसिद्धाः ॥ अवस्तेहासंग्रह इति ॥ सोपि लक्ष्य इत्याचार्याः ॥ स्तेरस्य संग्रहं साक्षात्कारण
 त्वं ॥ सक्तजल्यो विवसक्तोरपि संग्रहो स्यात् ॥ किंतु परंपर्यावान्यं ॥ तथान्वजलसंयोगत्वेनैव कारणत्वं
 मुचितं ॥ आस्तां वास्तवभाविकप्रवत्वं संभवतु योगत्वेन तत्त्वं ॥ एवं च अमृतहिमकरका संयोगव्यवष्टेद्वित्त
 हो एतेजः संयोग एव च पाकजहेतुः ॥ न चोष्मस्य शोषोऽप्येवं च ॥ संस्कारो भावनेतर एव यथा ॥ भावनायाः
 सजातीया जनकत्वात् ॥ ननु भावनायाः पदुतर भावना जनकत्वं ॥ पदुतरत्वं च दृष्टं ॥ अपिरेनामकोजा
 तिविविशेषजहिति स्मृतिरूप कर्ष प्रयोजकस्तत्र संस्कारद्वारा पूर्वस्मृतिः ॥ द्वितीय स्मृतिः साक्षादेव हे
 तुः ॥ तदुक्तं ॥ जायते च पुनः पुनः स्मरणं हठतरः संस्कार इति चेत् ॥ न ॥ इति युद्धो धक प्रतिसंधानवि

राम
२५

वयांतरासंचाराद्विवेक इति स्मृत्युपपत्तौ वेजात्पोतरेमानाभावत् स्मरणोच्छाधीनं स्वयंचिंता सहकारिणी द
 ठतर संस्कारस्य परस्य तदा दृष्टते तूष्ण्याद् ॥ बुद्धिसुखदुःखेष्टादेष भावनाशब्दास्त्वाश्रयसमवेतगुण
 रंजकाः बुद्धिरिष्टादिकं सुखदुःखेष्टादेषाविति शब्दः ॥ इष्टा इष्टादिकं द्वेषो द्वेषादिभावनास्मृत्यादिकं शब्दः
 शब्दमिति रूपरसगंधस्पर्शपरिमाणं स्तेरप्रयत्नाः ॥ परत्रारंजकाः ॥ अवयवय रूपरस्यः स्तेरहंताः ॥ अवयवि
 निरूपादिकमारंभते ॥ प्रयत्नः ॥ आत्मनीष्टः शरीरे वेष्टा ॥ संयोगविभागसंख्येत्कपद्यत्कगुरुत्वप्रवत्यवेग
 स्तेरप्रयत्नधर्मास्तु भयत्रारंजकाः संयोगो भाव्यं स्वाश्रयः ॥ नेदीशदंजदिसंयोगेन भवति शब्दः ॥ वेष्टादल्यो
 विभागो विभागं स्वाश्रये शब्दमन्यत्र संख्यास्य श्रयेद्वित्यादिकमवयवगतावयविनि संख्यापरिमाणं च ॥ ए
 प्रयत्नं स्वाश्रयेद्विष्टयत्कादिअन्यत्रैकपद्यत्कमेव ॥ एकत्वग्रहणं द्विष्टयत्कादीनामकारणत्वं प्रतिपादभा
 यगुरुत्वं ॥ स्वाश्रयतनपततमन्यत्र गुरुत्वमेव प्रवत्वं स्वाश्रये स्यंदनमन्यत्र प्रवत्यमेव वेगः स्वाश्रये गमनम
 नन्यत्रावयवगतोऽवयविनि चैवं धर्मः ॥ स्वाश्रये स्तुखमन्यत्र जलानादी क्रियामधर्मः ॥ स्वाश्रये दुःखमन्यत्र व
 नादी क्रियो स्तेरुः स्वाश्रये संग्रहं अन्यत्रावयवगतोऽवयविनि स्तेरुमेव प्रयत्न विहित निषिद्ध रूपः ॥ स्वाश्रये
 धर्माधर्मो शरीरे चैष्टमिति गुरुत्वप्रवत्यवेगस्थितिस्थापकप्रयत्नधर्मो धर्मसंयोगविशेषाः ॥ क्रियाहेतव
 गुरुत्वात्पतनं प्रवत्यात्स्यं न वेगाद्गमनं प्रायत्नाच्चेष्टाधर्मो धर्मोऽन्यत्रैकपादि ॥ संयोगविशेषान्नोदनादिष्टा
 तज्ज्ञाणादिष्टाकर्मस्थितिस्थापकान्नमनोन्नमनमिति ॥ रूपरसगंधानुस्मस्यर्शसंख्यापरिमाणैकपद्य
 यत्कस्तेरुशब्दनामसमवायित्वं ॥ अवयवरूपादिकं अवयविरूपादिसमवायिकारणशब्दः ॥ शब्दस्य
 द्वित्यादिसंख्यापरिमाणस्यत्र अत्र असमवायित्वमिति सावधारणं ॥ तेन निमित्तकारणन्यत्वसति

प.मा.
२६

असमवायिकारणत्वं लब्धं । नन्विदमं तावय विवक्षितरूपाद्यवयवसं ॥ तेषामवायिकारणत्वाभावात् ॥ अस्ति वा
 संवत्सराकाशसंयोगादौ किंच ॥ रूपादीनां धर्माधर्मोत्पत्तौ निमित्तत्वादव्याप्तिः । न चान्नमानाभावः अरु
 एवेत्यादिभ्युत्पत्तेराकाशादेर्विशेषणत्वे संनवत्पलक्षणत्वायोगात् ॥ एवं सस्य जीवनपुष्टिबलारोप निमित्तत्वा
 दव्याप्तिः । एवं स्य रोगसापेक्षैव क्रियाऽ। न वा तदुत्तिरिति स्य रोगसापेक्षानिमित्तत्वास्तेहस्य च संयुक्त निमित्त
 त्वादव्याप्तिरिति चेन्न ॥ आत्मधर्मोत्तरजीवनपुष्ट्यादिभिर्नैकाश्रित निमित्तकारणादस्य समवायिकारण
 वृत्तिरयत्तान्यप्रत्यक्षजातिमगुणत्वस्य विवक्षितत्वात् । अवत्पतेन संयोगविभागवेगादिनिवासः । संयोगवि
 भागयोः शब्द निमित्तत्वात् ॥ वेगस्याभिघातजक्रियानिमित्तत्वात् ॥ गुरुत्वस्यैव वेगस्याप्युत्कर्षेण अभिघातजक्रि
 योत्कर्षात् । नोकागमनविशेषोऽवद्व्येव जायते इति स्वद्व्यसंयोगे जायते इति स्वद्व्योकागमने निमित्तत्वान्ना
 तिव्याप्तिः । यद्विचकठिनस्य संयोगस्यैव नो गमनविरोधित्वं ॥ अतएव सत्यपि स्वद्व्यसंयोगे पाषाणादिप्रति
 बंधकं त । न गमनमित्युच्यते तदस्य ता मेति विशेषणत्वात् न नातिव्याप्तिः । वत्पतेन परत्वादिनिवासः । द्विष्टय
 रूपादिवमणाय एष्टयत्कन्येति जातिविशेषणं ॥ एकष्टयत्केतुतत्वमाशयतं क्षणसंगतिः । उभयस्पर्शस्य प्रा
 कज निमित्तत्वात् तद्वारणेषु नुद्भूतोऽस्य स्पर्शस्य स्थितिस्थापकस्य च वारणाय प्रत्यक्षेति । उभयत्वमप्यम
 नुद्भूतत्वं स्थितिस्थापकत्वं च न प्रत्यक्षप्रत्यक्षमिति निरोधः । कर्मवारणाय गुणत्वं ॥ अथ किमत्रासमवायि
 कारणत्वं ॥ न कार्यकारणप्रत्यासत्त्या तत्वं । तं तु रूपादौ पररूपादिस्तदभावात् । नापि कारणै कार्यधप्रत्यासत्त्या
 तत्वं ॥ शब्दे शब्दस्य तदस्यं न वात् ॥ तापिकार्यरण्यतरेक । र्थप्रत्यासत्त्या तत्वं ॥ संयोगादेर्विभागादिकं प्र
 तितंतुरी संयोगादेऽपरादिकं प्रत्यक्षसमवायिकारणत्वलक्षणे तु तत्तत्कारणमत्वमपि निवेक्ष्यमिति वा

राम
२६

अं । निमित्तपवनाकाशसंयोगमनोगतसंयोगादेः कार्यमात्रासमवायिकारणभिन्नस्पर्शद्विविभागां धैकार्यसम
 वायप्रत्यासत्त्या हेतोस्समवायिकारणत्वापत्तेः ॥ किंच ॥ ज्ञानादेर्दिष्टा घसमवायिकारणत्वं स्यादिति चेत् ॥ न आत्म
 विशेषगुणान्यत्वे सति कार्यकार्यप्रत्यासत्त्या कारणत्वस्य तत्वात् ॥ कारणसमवायितेन पाकजादिकारणत्वे जः सं
 योगा धैकार्यसमवेतस्योऽस्य स्पर्शादेर्न पाकजादिकं प्रत्यक्षसमवायित्वं यद्यत्कार्यस्य तादृशप्रत्याकारणयत्र नासमवा
 यिकारणत्वव्यवहारस्तत्तत्कार्यप्रतियोगिकतत्तद्वृत्तिभिन्नत्वेन कारणविशेषणान्न संयोगादवतिव्याप्तिः । वि
 भागप्रतिपोगिकसंयोगवृत्तिभिन्नत्वयद्विप्रतियोगिकातुरीसंयोगादिनाविशेषणान्नयत्वादिप्रवेशादननुगमः
 न च सामान्यतोऽसमवायिकारणत्वे निमित्तपव संयोगादिभिन्नात्वं विभागाधसमवायिकारणत्वं च संयोगा
 दिभिन्नत्वं निवेक्ष्यतामिति वाच्यं ॥ सामान्यलक्षणास्यैव तत्तत्कार्यविशेषितस्य विशेषणत्वापकारणताविशे
 षं परस्त्वस्य समवायिकारणत्वव्यवहारयनिरुक्तकारणतात्वस्यासमवायिकारणतालक्षणात्वा यच्चोक्तप्रका
 राश्रयणत्वं ॥ आत्मविशेषगुणनातुन किंचिदपि कार्यं प्रत्यक्षसमवायिकारणत्वमस्तदन्यत्वमेवोक्तोपवा
 चि - क ॥ बुद्धिः सुखदुःखद्वयप्रयत्नधर्माधर्मभावनातांतिमित्तत्वं संयोगविभागोऽस्य स्पर्शगुरुत्वप्रवत्ववेगा
 नामुच्यया कारणत्वं ननु संयोगादेः प्रदेष्टव्यत्वमयुक्तं ॥ असंताभावत्वावच्छेदेन प्रतियोगिनो विरोधकल्पना
 दिति चेत् ॥ न मूले वद्वेन कपिसंयोगरूपा धवाधितप्रतीत्यामलावच्छेदतत्पंताभावसिद्धा उक्तविशेषासिद्धि
 घरायसंताभावस्य परादिनाविशेधानेन स्वस्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्यरूपविशेषधस्य विशेषविश्रांतत
 यासंयोगाधत्वं ताभावे तदकल्पनाच्च । न चात्रावच्छिन्नकपिसंयोगवद्वृत्तित्वस्याधवच्छिन्नतत्तदूर्मिकक
 पिसंयोगादिति श्रव्यत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यज्ञानविषयत्वस्य च कपिसंयोगाधत्वं ताभावे कल्पनामपेक्ष्यावच्छि

प. मा.
२७

नांतमपरायत इ भयकल्प नैवलधीयसीति वाच्यं ॥ प्रामाणिकत्वेन तथैव कल्पनात् ॥ प्रत्यक्षविरोधाकल्प
न एव लाघवाद्वाभावकल्प नैवलस्यादिति ॥ जितवे संतिभिः ॥ न चैवमपि संयोगि भेदोपपत्त्याप्यवृत्तिः स्यात्
तिवाच्यं ॥ अत्रैव दोषो न वि संयोगीति प्रतीतेर्नीयतोपस्थितिककपिसंयोगत्वाद्यवच्छिन्नात्मनाभावविप्रपत्तेर्यथा
पपत्तेर्नैव व्यापवृत्तित्वाकल्पनादिति श्रौचः ॥ न व्यास्तु ॥ कपिसंयोगादि भेदोपपत्त्याप्यवृत्तिभिः नपि संयोगीति
भेदप्रकारिकायाः प्रत्यक्षप्रतीतेः ॥ शाब्दप्रतीत्यात्वेताभावप्रकारकत्वस्य समर्थयितुमशक्यत्वात् ॥ अनुया
जिनिससम्भवे विना ननु पदजस्य शाब्दप्रतीतेर्निपातातिरिक्तनामार्थात्ताभावप्रकारकत्वायोगात् ॥ अ
न्यथा घटो न घट इत्यादि दोषस्यापि योग्यत्वापत्तेः ॥ न चैव दोषो न कपिसंयोगादिति प्रत्यक्षमनुपसंमभिव्याहृत
न भवेत्तत्प्रत्यक्षत्वात् ॥ परेमानकलजं नक्षयेदित्यादाविब ॥ मनुष्यप्रकृत्यथातिरिक्तनामार्थात्ताभा
वदो धात्वन्तानुयाजिनिससम्भवेति वाच्यं ॥ तादृशकल्पनापेक्षयात् ॥ सुक्तं च ॥ नैव व्यापवृत्तित्वे कपि
संयोगाद्यत्वेताभावस्यैव कपिसंयोगादि भेदत्वे लाघवात् ॥ न चैवं कपिसंयोगे न कपिसंयोग इत्यपि वाक्ययोग्यं
स्यात् ॥ कपिसंयोगस्य ताभावस्य भेदरूपस्य कपिसंयोगे सत्त्वादिति वाच्यं ॥ अनुयोगिप्रतियोगिवाचकपदयो
समानविभक्तिकत्वे तादृश्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वस्य संसर्गत्वात् ॥ कपिसंयोगभेदत्वविशिष्टस्य
कपिसंयोगे ॥ सत्त्वाच्चेत्याहुः ॥ रूपरसगंधस्पर्श संख्यपरिमाणपृथक्गुरुत्व इव स्तरुवेगस्थितिस्था
पकपरत्यानामाश्रयव्यापित्वं ॥ अपाकनजरूपरसगंधस्पर्शपरिमाणैकत्वे कप्यत्कसारसिद्धिकरव
त्वे स्नेहतापो वरुणाभावित्वं शैवाणामपावद्रुग्नावित्वं ॥ सांख्यिक इव रूपरसगंधस्पर्शस्नेहानाम्
तैविशेषगुणरूपरसगंधस्नेहगुरुत्व इव स्थितिस्थापकानां स्पर्शव्याप्यत्वं ॥ स्नेहशैत्यसांख्य
द्विकोकरवत्त्वानां जलमात्रवृत्तित्वं ॥ उभयास्वरत्वयोस्तेजोमात्रवृत्तित्वं ॥ गंधमाद्युपेतदरसशुक्लेतर

राम
२७

रूपाणाम् धिवीमात्रवृत्तित्वं ॥ बुद्ध्यादिभावनां तामात्मविशेषगुणत्वं ॥ बुद्धिश्छाक्षेष्पृथक्भावनामेव सविषय
कत्वं ॥ इच्छादीनां जनकज्ञानविषयत्वेनैव विषयत्वव्यवहार इति श्रौचः ॥ कार्यकारणतावच्छेदकत्वेन व्यहारवले
नाज्ञावच्छिदिच्छादेरपि साक्षादेव विषयत्वेति तु न म्याः ॥ अथ भावनाया उच्यते ॥ वन्निर्विषयकत्वमेव युक्तं तत्तद्विरो
धकतत्तत्प्रकारकस्मृतिप्रतितत्तद्विशेषकतत्तत्प्रकारक निश्चयस्य स्वजन्यभावनासंबंधेन हेतुत्वात्ताति
प्रसंगः ॥ युक्तं ॥ एवं सति घटोऽपेक्षात्मका प्रकृतलंघयत्परवच्चेति निश्चयात् घटोऽपि स्मृतिप्रसंगः ॥ स्वज
न्यभावनायाः श्रवणोऽपि स्मृत्यनुशेधेन स्वीकारात् ॥ न चोपेक्षान्यत्वस्यति हेतुतावच्छेदके निवेशाभावात् ॥ सत्ता
रोऽपेक्षाजन्यानंतभावनाकल्पना न भवेत्तदुपेक्षान्यत्वेन भावनां प्रत्येव हेतुत्वादिति तत्तुच्छं ॥ आक्षिप्तिकोपे
क्षाभेदानां स्मृतिहेतुतावच्छेदके प्रवेशेनैव सामंजस्यं स्यात् ॥ न च ममततद्विषयकोपेक्षामात्रस्य तद्विषयकोपे
क्षात्वेनांततो न्यतमत्वादिरूपेण भेद एक एव भावना हेतुतावच्छेदके प्रविष्टः ॥ तबतु द्विधा तद्विषयकोपेक्षो गौरवमि
ति वाच्यं ॥ ममभावनात्वावच्छिन्नाप्रतिसर्वाऽपेक्षामात्रस्य भेदविशिष्टप्रकारकज्ञानत्वेनैव तनुभवने कएव हेतु
हेतुमद्रूपः ॥ तदंशो आक्षिप्तिकोपेक्षाभेदविशिष्टतत्तद्विशेषकतत्तत्प्रकारक निश्चयत्वेन तादृशस्मृतित्वेनै
नस्मृतित्वावच्छिन्नप्रतिनभावनात्वे स्मृत्योवेव गाना हेतुहेतुमद्रूपः ॥ तबतु अतुभवसंस्कारकायोः स्मृतिसं
स्कारयोश्च नाना हेतुहेतुमद्रूप इत्यतिगौरवादिति न किंचिदेतत् ॥ अत्रास्माकमाभाति ॥ समानाकारफ
लस्य भावनाशकत्वाद्भावनायाश्च सविषयकत्वसिद्धिः ॥ न च फलं स्वस्य वाच्यं ॥ तथा च तत्तद्विषयत्वेनैव नारा
कत्वे युक्तमिति तद्विषयनाजनाचरमफलस्यैव तद्विषयानां शक्यत्वमस्ति ति वाच्यं ॥ जनकतया तद्विशेष
कतत्प्रकारकस्मृतेश्च प्रतिपातादृशनाभावनाशहेतुत्वस्यानुगतत्वात् ॥ न च तत्पुरुषीयभावनासामान्य

प. भा.
२६

नाशं प्रतिभावना सामान्य नाशं प्रत्येव वा तत्पुरुषीय चरमस्मृतिश्च किं त्वेन चरम स्मृतिमात्रस्य बावैजात्ये
हेतुत्वमिति वाच्यं ॥ एवं सति जनिषेत्तात्मकचरमस्मृतिकानामपि भावनानां सत्त्वोपगमेतेभ्यः स्मृत्युत्पत्त्यु
प्यप्रसंगत् ॥ नचोद्बोधकानां वा तदासदृशसंबंध्या धृत्वकं यद्यपि ज्ञानादेष यत्पुरुषस्य सतिसंस्कारेऽवस्था
यद्यर्थस्मृतिस्तत्तत्पुरुषीयतत्तदर्थस्मृतौ तत्तद्व्यक्तिज्ञानत्वेनैवोद्बोधकत्वेन तत्तत्तत्वात् ॥ अन्यथाऽद्बोधकस्य
वविशिष्यस्मृतिहेतुत्वं नातिप्रसंगे अतुभवस्यापि तदेतत्त्वं न स्यात् ॥ एतेन धंस एव व्यापारास्त्वित्युपास्त
रोगादिना भावनाया अभिनाशप्रसंगत् ॥ किंच ॥ विशिष्टवैशिष्ट्यविषयित्वाच्छिन्नं प्रतिविशेषतावच्छेद
कप्रकारकत्वेनैव हेतुत्वाद्विशिष्टवैशिष्ट्यस्मृत्यर्थं विशेषणतावच्छेदकप्रकारकभावना सिद्धिः ॥ नच तादृ
शप्रत्यक्षं प्रत्येव तथा हेतुता ॥ प्रत्यक्षत्वति विशेषगौरवात् ॥ रक्तेतरुं जभाववान् पुरुष इति ज्ञानसचिवाद्
व्याप्यतात्पुरुष इति परामर्शोऽङ्गोरक्तौ न चेति संशयकालेपिरक्तं दंडवान् पुरुष इत्यनुमित्यात्ते ॥ नच विशेष
णतावच्छेदकप्रकारकत्वेन हेतुत्वे उक्त संशयेपि दंडोरक्त इत्यनुबुद्धा भावना त उक्तानुमिते रूपाभातभा
नस्य चापत्तिर्बुद्धारेति वाच्यं ॥ विशेषणतावच्छेदकभावप्रकारकज्ञानाभाव ॥ विशिष्टविशेषणतावच्छेद
कप्रकारकत्वेन हेतुत्वात् ॥ नोपादेयमेव वा विशिष्टांतं ॥ विशेषणतावच्छेदकभावप्रकारकज्ञानस्य विशेष्य
विशेषणतामिति विषयत्वावच्छिन्ने प्रतिबंधकत्वेनैव वातिप्रसंगत् ॥ संशयनाश एव संशयकादीनां नि
श्चयात् ॥ फलोत्पत्तिः ॥ एतन्निश्चयविरहविशिष्टस्य चाविशेषणतावच्छेदकाभावप्रकारकज्ञानस्य प्रतिब
धकत्वं किंच ॥ तत्तद्बोधकाभाव विशिष्टभावताभावस्य निवेशान्नोद्बोधभावना त उक्तानुमित्याभा
पत्तिः ॥ तन्नचैनन्निवेशगौरवे ॥ कार्यतावच्छेदके प्रत्यक्षत्वा निवेशात् ॥ एवतावत्तेव न्भावनायाः स्मृति

राम
२६

हेतुत्वानि वीहा दुद्बोधकानां स्मृतौ हेतुत्वानां कारणाति लाघवात् ॥ अतद्विषयकोपेक्षाज्ञानस्य तत्तत्संशय
स्य च तत्तद्विषयकभावना प्रतिबंधकत्वादपि भावनायाः सविषयकत्वमित्यपि ब्रूमः ॥ पद्विसमूहात्वेनानाद्विशि
ष्टवैशिष्ट्यानुभवाच्च ॥ नानासंस्कारोपगमाद्भावनाशकत्वे समानाकारत्वं विशिष्टवैशिष्ट्यस्य स्मृतिश्च विशेष
णतावच्छेदके प्रकारकस्मृतिसाध्या विशिष्टजन्यप्रत्यक्ष एव च विशेषणज्ञानादिकं हेतु ॥ अन्यप्रत्यक्षत्वस्य
संशयकालेनिरुक्तानुमिति स्त्वित्युपेक्षामसंशयान्मज्ञानत्वेन च स्मृतिहेतुत्वं अवच्छेदकताया व्यासज्यवृत्ति
त्वात् नानाकार्यकारणभावतदाभावनायाः सविषयकत्वेन न चित्समिति हि ॥ रूपरवत्वयोः पृथित्वे जामाववृत्ति
त्वं ॥ संख्याप्रचयपरिमाणानामेव परिमाणसमवायिकारणत्वं ॥ संयोगविभावाशब्दानामेव शब्दानामेव शब्दासम
वायिहेतुत्वं ॥ स्पर्शगुरुत्व प्रयत्नवेगानामवां जिघातहेतुत्वं ॥ एकत्वे पृथक् संयोगविभागानामेवा नेकाश्रितगु
णारंभकत्वं ॥ परत्वापरत्वयोरेव दिक्तालपि संयोगजत्वा परत्वापरत्वचरमज्ञानदित्व हि पृथक्कादानामेव तिमिन्न
नाशनाशपत्वं ॥ एतदप्येवामेव गुणंतरविनाशपत्वं ॥ कार्यगुणानामेवाश्रयनाशनाशपत्वं ॥ अपार्थिवपरमाणुरूपरस
स्पर्शसांसिद्धिकरवत्वस्नेहगुरुत्व स्थितिस्थापकनित्य इमे कत्व पृथक् परिमाणेश्वरबुद्धिश्चाप्रयत्नानां नि
त्यत्वाकार्यत्वं ॥ इतरेषां गुणानामनित्यात्वकार्यत्वं ॥ उक्ते पण्दीनां सर्वेषां मे क इव वृत्तित्वं सजातीयविरोधित्वं ॥ म
र्तव्यत्वं व्याप्यवृत्तित्वं ॥ अगुणत्वं गुणत्व रवत्व संस्कारप्रयत्नादसंयोगजत्वं ॥ स्वकार्यसंयोगनाशपत्वं ॥ वेग
रंजेनादनादिसोपेक्षत्वं ॥ असमवायिकारणत्वं ॥ दिक्कार्यहेतुत्वं ॥ सजातीयारंभकत्वं ॥ आश्रुविनाशित्वं च ॥ सामा
न्यनाशव्यगुणकर्ममात्रवृत्तित्वं ॥ नाविशेषाणानि स इव मात्रवृत्तित्वं ॥ समवायस्य इव गुणकर्ममात्रा तयोगित्वं ॥
ख्यादिपंचकप्रतियोगित्वं च ॥ अभावानां प्रतियोगिनिरूपणध्याननिरूपणत्वमित्यादिकं मध्यं ॥ ७ ॥ अथ रव्या ॥

लिविच्छिद्य निरूप्यते ॥ तत्र पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वात् ॥ यन्नेतरेभ्यो भिद्यते तत्पृथिवीत्वाभावात् ॥ इतरेभ्यो
भेदाभावव्यापक पृथिवीत्वाभाववती यंतस्मादितरेभ्यो भिद्यते इतिरेलं किं लिप्रयोगः ॥ ननु पृथिवीत्वे मानाभावः ॥
नच पृथिवी पृथिव्यनुगत प्रत्यक्षात्तस्मिद्धिः ॥ तावतापि परमात्मादि साधारण्य सिद्धिरिति चेन्ना चरादीषु तनुसिद्धिः ॥ देतप
पृथिवीत्वेनैव गंधनीलादिसमवधिकारणत्वात्परमाण्वपि तस्मिद्धिरिति प्रसक्तः ॥ न ॥ व्यास्तु ॥ क ॥ पाकजं पाकस्याप
कजे च सुरभ्यसुरभित्ती भतरनीलनमादावयवगतसुरभ्या ईर्निधामकत्वा वरूपकत्वा इति प्रसंगाभावे पृथिवीत्वे
नगंधादिसमवधिकारणत्वे किंतु समवायेन जन्यत्वा धवच्छिन्नं प्रतितात्तमेतद्व्यत्येन तावत्तैवस्य समवायसम
वेतत्वेन वयविगंधादिमन्यवयव रूपादौ गंधादिविरहोपपत्तेः ॥ नच गंधादिजनकविजातीयतेजः संयोगस्यते
जस्यपि सत्त्वात्तत्र पाकजगंधाद्यापत्तिः ॥ गंधप्रागभावस्य ॥ विजातीयतेजः संयोगसंबंधेन तेजसो वाकाराणां
तत्र गंधाद्यनुत्पत्तेः ॥ नच पाकजननक विजातीयतेजः प्रतियोगिकसंयोगसमवायिकारणतावच्छेदकतया पृथिवी
त्वसिद्धिः ॥ अन्यथा तत्तेजः क्रियायाजलोहोतेजोतरेव तादृशसंयोगजननापत्तेरिति वाच्यं ॥ तत्र क्रियातत्तरेव
रूपविशेषसामग्रीसहकृतसामान्यसामग्रीतरेव विजातीयसंयोगोत्पत्तेरिति प्रसंगात् ॥ अन्यथा तत्तेजः क्रि
यात्तत्तत्तेजो विजातीयसंयोगेन प्राप्ताणे कुत्रचिन्नीलजनकसंयोगः कुत्रचिन्नीलजनक इत्यत्र नियामकानु
पत्तेरित्याहुः ॥ वयंतु चित्ररूपस्वीकारे परे तु नीलादिकं प्रतिनीलाभावादेः स्वीश्रयसमवेतत्वेनाभावरवनि
यामक इति ॥ गगनमनोवायुपरमाण्वदिनीलापत्तिवारणाय पृथिवीत्वेन नीलहेतुत्वान्वयं ॥ नचैवं पोषाथैव
परमाणोनीलोत्पत्तिकाले नीलापत्तिः ॥ नीलतररूपनियततेजः संयोगाभावस्थायिहेतुत्वात् ॥ नचैवं गौ
रवं पाकावयवनीलहेतुत्वतज्जन्यतावच्छेदकजात्मकल्य नैनलाघवात् ॥ एवं सौरमाहीतरगंधे सौरभादेरेव

राम
२५

विशेषित्वाङ्गधहेतुतावच्छेदकतया तस्मिद्धिः ॥ असत्त्वमप्यादावपि गंधः अस्तु वा विजातीयगंधवद्वा परमाणु
भ्यामप्याविप्रयोजकधर्माकारंन ॥ नचैवं तन्मत्तलिश्राएकादौ गंधापत्तिः निर्गंधसमवेतत्वाभावस्य गंधत्वा
वच्छिन्नहेतुत्वात् ॥ अस्तु वा सौरतासैसौरसौरमाभावादेरेव विरेधित्वे सामग्यंतराकल्पनाच्च नचित्रगंधः ॥ प्राणा
देर्गंधनीलादिशून्यत्वं पाकाङ्गधनीलादिशून्यपरमाण्वारधत्वात् ॥ अपिच जक्रियाभंजनादिसंप्रत्येकयोज
त्वाहेतुत्वाजालेतरस्तविशेषवारणाय पृथिवीत्वेन तदेतुत्वसिद्धिः ॥ नचममधुरादिनानासंप्रत्येकपरितुल्ये
निप्रसंगात् ॥ सविशेषेभ्यविषयापि नियामकत्वात् ॥ अतएव एकेनैव वदन्नासहपक्षा नानानाविधरस
वत्वं ॥ एवं नीलपीतादिनाना रूपहेतुत्वमप्येक ॥ रूपविशेषश्च विशेषस्तत्र ॥ परमाणो जातिरुत विशेष
भावे गुणकृतोऽयं तस्यो गकृतश्च विशेषजलादिक्रियाजनकतावच्छेदकव्याप्यजात्यैव मधुरादिसह हेतुत्वान्न
जले रसाद्यापत्तिवत्त्वात् ॥ तुल्येपि मृदादौ पाकतारतम्यादूपरसनारतम्यं जलादिसंसृष्टव्यापगमात् ॥
अतएव बह्वृपाकाजलापगमे राहाद्रुदोतेति तौ पिरस इत्याहुः ॥ वस्तुतो नीलाभावादेर्नीलत्वा धवच्छिन्नेपि
रोधित्वं ॥ न्यायनये युगपदेव भयवोर्वपुविनोः पाकानीलाद्युत्पत्तेः ॥ नच पाकाजन्यनीलत्वा धवच्छिन्नेतस्यवि
रोधित्वं ॥ जन्यपृथिवीत्वेन च हेतुत्वान्वयं ॥ जन्यपृथिवीत्वपृथिवीत्ययोक्त्यवनानः कृत्तनीलत्वादनाहेतुत्व
स्यैव युक्तत्वात् ॥ विचर्य विशेषस्य संयोगविशेषोपक्षायामनस्मिद्व्यारंभकसंयोगवज्जलादौ गंधादिजनक
संयोगस्यापि संनवावपृथिवीत्वसिद्धिरित्यपि विकृति साचरूपरसगंधस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथिवीत्वसंयो
गविशेषात्तत्त्ववत्त्वगुरुत्वसंस्कारात्मकचतुर्द्वागुणावती ॥ अत्र स्वत्वांता प्रत्यक्षसिद्धाः ॥ नच पृताधात्म
कपृथिवीत्वादीरादा विवजलस्वत्वमेव परंपरया प्रतीयते ॥ इति ॥ वाच्यं ॥ तेजः संयोगान्वयव्यतिरेकानुविधायि

इवत्वस्य जलेऽनुपपत्तेः ॥ गुरुत्वं पतनुमेयं ॥ अधोऽवच्छेदेन संपुक्तसमवायाद्गुरुत्वं प्रत्यक्षमिति वक्ष्यमानायां
अप्यधमोनजले स्नेहाध्वंजावात् । नीलादिमत्वाच्च । अतएव न तेजः पराप्रकाशकत्वाच्च ॥ किंतु पृथिवी । तत्र च गुरु
रुत्वं नास्ति अन्यथोद्गमसंभवादिदिवेत् ॥ न । अलंधमे गुरुत्वोपलब्धेन तत्र गुरुत्वावश्यकत्वात् ॥ ऊर्ध्वग
तिस्तु वायुनोदनाहेतुत्वात् । लादेरिव वक्रादिनोदनातिदिक् । संस्कारो वेगास्थितिस्थापको तत्राधोवेगेन चल
तीत्यादिप्रत्यक्षसिद्धः । स्थितिस्थापकस्तु शरवादीनां न मनोत्तमरत्यामे स्थाननिधेत संयोगजनकतया सि
द्धः । न हि नोदनाभिघातवेगगुरुत्वं इवत्वप्रत्ययं । लेभ्य उत्यन्त्रस्य कर्मणो निपतदेनाकसंयोगजनकत्वं संभ
वति ॥ मोमां सकास्तु । निरंतरतिसंतान एव वेग इति तत्र । प्रथमेऽपि क्रियांतरजनिकानोदनादीनां गुणानां
गुणत्वव्याप्येकजात्या क्रियाया वेगं विना । नुपपत्तेः । न च घातमिकोत्प्लुष्टक्रियैव क्रियांतरजनिको नोदना
दीनां गुणानां गुणत्वव्याप्येकजात्या क्रियाया त्वावच्छिन्नजनकत्वात् । कर्मवत्किं कर्मा नुत्पत्तेरसंभवत्वात् ॥ न
चोत्प्लुष्टायास्तस्यास्तस्यामेव विरोधितागौरवात् । न चास्त्वेकैवोत्प्लुष्टक्रियामेकसंयोगजनिकचरमसंयोग
स्यैव नाशकत्वादिति वाच्यं ॥ नाशकतावच्छेदके चरमत्वनिवेदनागौरवात् । न च मेघक्रिया क्रियानोवेग इति
वेगा विराघादिवातो न स्यादिति वाच्यं ॥ उत्तरोत्तरं वेग क्रियापकर्षेणात्मताप्लुष्टक्रियाय विगाजनकत्वेन त
त्वात् संभवदिति ॥ तथा च परमर्षस्तु ॥ नोदनाद्यधमिधो धर्मतत्कर्मकारिताच्च । संस्कारादुत्तरोत्तरमुत्तरे
चेति । इदं तु बोध्यं ॥ स्वजन्यक्रियाजन्यसंयोगस्य वेगनाशकत्वे प्राथमिकवेग द्वितीयकर्मणो र्गुणप्रदेवनाश
द्वितीयो वेगः कुतः । विगवत्पि वेगानुत्पत्तेः प्राक्तदसंभवात् स्वजन्यकर्मणो वेगनाशकत्वे तु वेगः स्पर्शविदुष्य
संयोगविरोधातिभाष्यविरोधा किंच कर्ममात्रं न वेगजनकं मंदकर्मणोपि वेगापत्तेः किंतु नोदनाभिघातो

राम
३०

घपक्षमित्यपि भाष्यं ॥ इत्थंच द्वितीयादिकर्मणः कथं वेगस्तस्मात्सर्गसंतानदृष्टादिव नोदनासापेक्षा घेषुकर्मजादेकस्मा
देववेगादुत्तरोत्तरकर्मसंतान इति मेतेयथावेगस्य प्रकर्षा तु नुत्पत्तेरणाकलबहुल्यानां तथा क्रियाया अप्यस्थितिकिं वे
गास्त्वगुणेना इत्यमेव स्पर्शसंयोगविरोधातिभाष्ये चरमसंयोगेयलक्षकं स्पर्शवत्त्वमपि युक्तं । स्थितिस्थापके
च मानाभावः । अवयवानां परस्परसंघातकयोगवशादेव स्थानस्थितिः । न हि तस्थानावच्छिन्नसंस्कारस्तस्थानसंयोगा
नुत्प्लुष्टक्रियाजनक इति नियमः संभवति ॥ न मनवशान्नसंघातकसंयोगवत्त्वा अपिशरवायाः प्राक्नस्य स्थानस्थित्या
पत्तेरिति दिक् ॥ तथा हि ता वेगां धः । रूममनेकप्रकारं शुक्लादिरसः पद्धिधोमधुरादिस्यात्तो स्यानुस्मात्तीतत्वे सति पा
कजः । अनुस्मात्तीतत्वं जातिविशेषः ॥ पृथिवी वायुस्पर्शसाधारण इति प्राञ्च ॥ य । पु नु पृथिव्या स्पर्शो नास्ति उस्पर्श
तेतरस्पर्शो ननु भवादिति ॥ तत्र । तादृशस्य कठिनादिस्पर्शस्यानुभवात् । तत्रोत्प्लुष्टावभावसत्त्वोपाधिकः ॥ जातिवि
शेषे मानाभावः उस्पर्शो तत्रिन्नस्पर्शत्वे नैव तद्यवहारादित्येके ॥ नैतदुक्तं ॥ उस्पर्शताप्रतिसंधानेऽप्यनुस्मात्तीतत्वावच्छि
न्नप्रत्ययादित्ये ॥ उभयथाप्यनुस्मात्तीतस्पर्शवत्त्वायोरपीति पाकज इत्युक्तं ॥ न च पृथिव्या रूपादिकं पाकजमस्तु शुक्ल
नीलादिस्फुरद्विशेषः । तस्पर्शस्तु न तथेति वाच्यं ॥ कठिनादिद्रव्यपाके नस्तु कुमास्पर्शदर्शनात् दृश्यते हि काष्ठमृदा
घोरं न काष्ठनीमत्पाषाणाधारं न कत्वं ॥ स्पर्शविशेषसहकारादिति ॥ आचार्योस्तु ॥ स्पर्शस्यापाकजत्वे संख्या परि
माणदिवद्विशेषप्रसंगः । तथा चाहि वश्विकदेशेऽप्यकश्चिद्विश्विकपञ्चिकादिस्पर्शचक्षुःखविशेषो न स्यात् ॥ न
स्याच्च मणिमहोद्यधिस्यर्शोत्तुपश्चमागवादिचाणुत्वादिस्यर्शविधिनिषेधोच ॥ न स्यातां ॥ न च रन्ममात्रे तौ ॥ दर्शन
स्पर्शं न घ्राणनासादनभेदेन मातगमदिरादिषु प्रापश्चित्तभेदानुपबोपपत्तेरित्याहुः । तच्चिंत्य नत्वे तावनागंधव
द्विद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्वं ॥ शुक्लेतरूपसामानाधिकरण्यात्त्वव्याप्यजातिमत्वमित्यादिलक्षणं प्राप्तं ॥ न चैषु तैः ॥

स्ति ॥ न च परमा एवोर्महत्वाभावेऽपि प्रचयः संभवतीति तज्ज्ञानमस्तु तन्महत्वं ॥ हिचिदवयवावच्छेदनासंयोगित्वे स
 तिसंयोगित्वलक्षणप्रचयस्य निरवयवपरमाणुवयोगात् ॥ त्वदयं प्रयोगः ॥ अणुकावयवाः स्यावयवाः मरुदरजकत्वा
 त्रकपालवत् ॥ अणुकावयवावयवानिरवयवाः सावयवत्वं मानाभावादिति ॥ न च ते सावयवरूपित्यादिति प्रतिपक्षः
 अनवस्थालक्षणप्रतिकूलतर्कपराह तत्वात् ॥ न च त्रिभिः परमाणुभिरेवाण्येकमात्रभूता अलं घण्टा केनेति वाच्यं
 तथापि परमाणुद्वयारध्वस्य घण्टाकृत्या नपायात् ॥ यच्चिदमन्तमपुक्तं ॥ अणुकोत्पत्तिकाले घण्टाकोत्पत्त्यापत्तेः
 तस्मान्नु घण्टाकं प्रतिपरमाणुत्वेन अणुकं प्रत्यणुकत्वेन समवायिकारणत्वं वाच्यं ॥ न च परमाणुद्वयाद्यं ॥ अ
 णुकापत्तिः ॥ अहं विज्ञेयप्रयोज्यस्यातीन्द्रियस्वविजातीयसंयोगात्स्युगधत्तत्विषु परमाणुस्वीकारादिति
 तन्न ॥ अणुकत्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वेन अणुकत्वात् तत्तत्पादनायोगात् ॥ अन्यथा त्रिषु कपालेषु परोत्प
 त्तिः ॥ काले द्वयोर्द्वयोरपि घटान्तरोत्पत्त्यापत्तेः ॥ अणुत्वादुत्पत्तिस्तु प्रकृत्यपरिमाणसामग्रीप्रतिबंधात् ॥ द्वि
 त्वस्य व्याप्यत्वसंबंधेन जन्मा घण्टाकहेतुत्वात्तन्न अणुकात्मकसमवायिविरहादिति ॥ अथेवं कपालत्वतंतुत्वा
 दिबोधघटपरादिहेतुत्वे मानाभावः ॥ युक्तं चैतत् ॥ क्वचिन्नितंतुकपरादेरपि तंतुत्वं तसंयोगे घटाद्युत्पादकत्वा
 दकत्वात् ॥ एकैकं नंतु संयोगे दितंतुकादेर्नाशान्नितंतुकाद्युत्पत्तिः ॥ पुनरैकं नंतु विषये त्रितंतुकादिनाशो
 दितंतुकाद्युत्पत्तिरितिकल्पनायोगेरेवाज्ञासादिति चेत् ॥ न ॥ अन्यथा सिद्धान्तव्यतिरेकानुविधानात्तथा हेतु
 त्वसिद्धेः ॥ त्रितंतुकपरादेरपि तंतुत्वावेत्पत्तिः ॥ युगपत्तंतुत्रयादिसंयोगे तंतोरेव तदुत्पत्तेर्दशनात् ॥ दितंतु
 कादि क्रमणोत्पन्नचतुरादितंतुकपरादितंतुकासमवायिकारणसंयोगनाशान्नितंतुकादिनाशक्रमेण ना
 शो ॥ तरापुनर्दितंतुक्रमेणोत्पत्तिरिति तवापि कल्पनागोरेव साम्यं तंतोपरइति प्रतीतेर्न मत्यायोगाच्च ॥ नाह

राम
३२

परेपरइति कश्चित्प्रत्येति ॥ अतएव तत्त्वाकाशादिसंयोगत्वेन पराकाशादिविजातीयसंयोगत्वेन स्यात्तदिकार्यकार
 णाभावोपि रूपपरः परादिजनकविजातीयसंयोगप्रतितंतुत्वादिना हेतुत्वात्तत्त्वावेव परोत्पत्तिरित्यप्याहुः ॥ एतेन तंतु
 तुभ्यांतद्वारध्वदितंतुकपरेन च तत्त्वत्वरयोगे त्रितंतुकोत्पत्तिः ॥ एवं चतुस्तंतुकादेरपीत्यारभ्यारजकवादएकयु
 क्तइत्यप्ययास्तथायः ॥ न चैव मपि दितंतुकपरादिमतोरेव तंतुत्वाद्योस्तंतुतरादियोगात्त्रितंतुकपराद्युत्पत्तिरस्तु ॥ न च
 इत्यवति इत्योत्पत्तिस्वीकारेऽत्यन्तदितंतुकस्पतत्रपुनरुत्पत्तिः स्यादिति वाच्यं ॥ तत्रागभावस्य नदृष्टत्वात् ॥ तयो
 संयोगंतरादजादीदितंतुकपरास्तु तदानीत्पद्यते ॥ तत्र संयोगांतरस्य पूर्वपरध्वंसस्य हेतुत्वात् ॥ अन्यथा प्रथमत
 वापि कथं नाग्निमदितंतुकोत्पत्तिः ॥ एवं च दशतंतुकादेश्वरमतंतुसंयोगविषयगक्रमेण नाशो तंतुकाद्युत्पत्तिश्चि
 त्तिराधाराप्रथमतंतुसंयोगक्रमेण नाशो वास्तुतव दशनंतुरनाशनंतरनवतंतुकोत्पत्तिः ॥ अस्तु वा दशनंतुका
 त्युत्पत्तिका एव चरमतंतुपर्यंते द्वितीयतरंतुः कः ॥ माश्टयनवकोत्पत्तिः ॥ न चैवं तव प्रतिलोमक्रमेणानंतपर
 कल्पनापत्तिः ॥ द्वितीयमाश्टयतवतंतुकस्यावत्तीयमाश्टयास्तंतुकस्यापि स्वीकर्तुं व्यवहारादिति वाच्यं ॥
 पत्वयागे स्वीयते तस्यैव मया प्रथमतः स्वीकारात् ॥ न च तंतुकादेश्वरतंतुकादिध्वंसस्य हेतुत्वे मानाभावात् ॥
 अन्यत्र आगभावाभावेनैव तदिरहोपपत्तेः ॥ अकिं स्थानीयापत्तिविरहात् ॥ इत्यत्रावच्छिन्नाभावस्य कारणत्वे
 नानतिप्रसंगे किमनंतकार्यकारणभावकल्पनेनेति चेन्न ॥ दशध्वंशेदेन तस्येव परादिमत्पितदुत्प
 त्त्यापत्तेः ॥ दशतंतुत्वादेव स्युगमाद्युत्पत्त्यापत्तेः ॥ अस्तु वा इत्यत्रावच्छिन्नाभावस्य तस्य इत्यत्रावच्छिन्ने हेतु
 त्वं कर्मणः संयोगइव ॥ तथापि दितंतुकादिमत्तित्रितंतुकाद्युत्पत्तिर्निराबाधा ॥ युक्तं चैतत् ॥ अन्यथा दितंतुक
 परादिमत्ति तंतुत्वं तरादिसंयोगादेकतंतुकपरोत्पत्तिर्दुर्वारितापत्तिरित्यस्माकंपर्यपक्षः ॥ अत्रोच्यते ॥ एक

नचविजातीयसंयोगस्य इत्यत्र मेव जन्तवश्चेदकं जायताम् ॥ नतु इमं साक्षात्कारत्वं मनस्तावयवितत्वा
 गन्नावधेसादिकल्पनागौरवतु फलमुखत्वान्न होष इति वाच्यं ॥ फलमुखस्यापि विशेषत्वाज्जन्तुत्वमपेक्ष्य
 इत्यसाक्षात्त्वस्यैव लघुत्वात् ॥ त्वयामहत्वाद्भूतरूपयोस्तद्विधेहेतुत्वकल्पनाच्च ॥ तादृशसंयोगवि
 शिष्टवृत्तित्वादिकं गुणविप्रत्यक्षे तत्रैतद्विधेवलागुष्ठाण्युक्तादिगुणप्रत्यक्षत्वेऽपि न भ्रष्टाकादिगुणाप्र
 त्यक्षत्वं ॥ एतेन योऽपानां रूपादीनां गुणानां कर्मुणां चाणुसमवेतत्वात् प्रत्यक्षतापत्तिरित्यपास्ते ॥ अणु
 गुणानामपि केषांचिद्विशेषत्वात् ॥ नच तत्तुनामेव परत्वं तत्तुषु पर इत्यादि धानस्यादा तत्तुषु तत्तु रित्या
 दिकमपीति वाच्यं ॥ फलबलेन विजृम्भणसंयोगवत्वरूपतत्तुत्वादेरेव विलक्षणसंयोगवत्वरूपपरत्वा
 दिविशिष्टधारतावच्छेदकत्वस्वीकारात् परत्वं न ॥ इत्यादिप्रत्ययस्तु शिखीविनश्य इत्या
 दिप्रत्ययवशिष्टेषां परत्वादिघटकसंयोगस्योत्पादविनाशविषयकः ॥ एतेनोत्पादविप्रतीतिः परमा
 णुपुंजोत्पादादिस्वीकारे एकस्य परस्योत्पादादिकल्पनैव युक्ता ॥ परंपर्यासंयोगनाशस्तत्प्रतीतिविष
 य इति चेत् ॥ परानाशदशायां विद्यमानस्यापि तत्त्वादेर्नाशप्रत्ययापत्तिः परंपर्यासंयोगेनाशस्य तत्त्वा
 सावपिसत्त्वादित्यपास्ते ॥ तत्तुर्नष्ट इत्यादिप्रतीतिर्विशेषणी भूतं तत्तुत्वघटकसंयोगनाशविषयकत्वा
 त् ॥ अन्यथा शिखीनष्ट इति वत् विद्यमान इति निरुद्धा नष्ट इति प्रत्ययापत्तेस्तवापि दुर्वारत्वा
 त् ॥ एकः पर इति प्रतीतिस्त्वेकं च नमिति वत् समूहैकत्वविषया ॥ एतेन परो महानिति प्रतीत्यनुप
 पत्तिः ॥ अणुनां महत्वा संनवादिति परास्ते ॥ संयोगविशेषस्यैव महत्वरूपत्वा न्न महत्त्वस्य संयो

राम
३४

पत्वव्याप्यत्वादिति महाधन्यरा ॥ इतिरित्यमेव सूत्रपदा ॥ अत्रावेव विश्रामेऽनुपुंजा एव घरादिरिति नानु
 पपत्तिलेशोऽपि ॥ अथ ममांशुसंक्रिययांशुसंयोगात्तत्तुनाशस्तन्नान्तरानाश इति संभवति ॥ नतु त
 वपिति चेत् ॥ न विलक्षणसंयोगवत्तावदणुपुंजात्मकस्य परस्य यत् किंचिदसंयोगनाशोऽपि नाश इत्या
 हुः ॥ विलक्षणसंयोगवत्तावदणुत्वस्य परत्वादिकल्पत्वे तावत्त्वस्य यच्च ह्यत्वादिकल्पस्य प्रतिप्रसंधानं
 विना परत्वादिप्रत्ययोनस्यात् ॥ विलक्षणविलक्षणसंयोगत्वादिकमेव परत्वं तत्तुत्वादिकमिति चेत् ॥ न
 परत्वं घराधारं न कपालादेरारंभकस्यांशुकपालिकादेर्नाशोचितवमते परत्वं घराधारं भकाविजातीयसंयोग
 सत्त्वे परादिप्रतीत्यापत्तेः ॥ नच तत्तुविजातीयसंयोगनाशः ॥ तद्वच्छेदकावच्छेदेनांशुकपालादिक्रिया
 भावात् ॥ किंच ॥ तत्तुसंयोगात्परत्वं इत्यादिप्रतीतिव्यवहारायाथार्थ्यापत्तिः ॥ अपि च अंशुकपालादिभे
 दग्रहं विना तत्संयोगप्रकाराभावेऽपि परत्वादिप्रतीतेन विलक्षणसंयोगवत्त्वं परत्वादिकं ॥ अथैवं घटत्वा
 देर्जातिता नुपपत्तिः ॥ मत्स्य एव रजतपाषाणदिघटेषु मत्स्य एव तादिनासां कर्मादिति चेत् ॥ मत्स्यस्य एव तादिना
 प्यस्य नानाघटत्वादेस्वीकारात् नच घटत्वादेरावश्यकत्वाच्च ॥ न हि स्थलघराहोचक्रादिकं मत्स्य एव तादिना
 लादिकं हेतुः ॥ अनुगतधीस्तु कथंचिन्मोसादृशात् घटपदं तु नानार्थं ॥ यत्तु घटत्वं इत्यादिकमेकत्ववृत्तिकार्य
 कारणनयोरेव छेदकं नत्वादिकमेवैकत्ववृत्तिः ॥ घटत्वादिकंतु सर्वत्रोपलब्धं भूयश्चिदीवृत्तिकार्यकारणभावा
 नां बहूनां साक्षात्समानाधिकरणैरेव छेदोचितत्वात् ॥ कुंभकारस्वर्णकारादेर्विजातीयवृत्तिमत्त्वेन च कादिलो
 हवृत्तित्वादेः श्रवकथंचिद्विजातीयसंयोगव्यापारकत्वेन हेतुत्वं ॥ अन्यथा चक्रादिकं विना कचिन्मृदादिघट
 स्थाप्युत्पत्तेर्वाच्यारोपद्वारं स्यात् ॥ अथ घटत्वादिकं रूपादिवत् नैव किं न स्यात् ॥ स्याद्रूपादेर्नालत्वसु

रजित्यकठिनत्वादिनासां कर्पात् ॥ द्वित्वदिदृश्यत्वादेरभेदतयात् ॥ आश्रयेनेषाद्येयुगलकृत्तयत्कस्यावधि
ज्ञानव्यंग्यत्वेन विलंबितोपस्थितिकत्वात् ॥ नव्यमते गुणत्वाभावात् ॥ च ॥ अतएव न परत्वादावपीति ॥ तत्राहोषा
देकत्वाग्रहेषिघटत्वादियुगलत्वात् ॥ नव्यमते गुणत्वाभावात् ॥ च ॥ एकत्वस्यैकत्वाच्चनचचक्षुः संसृतेत्याश्रयसंबंधेन दृष्टि
त्वमपिसन्निकर्षाभोग्यात् ॥ घटत्वादिवदेकत्वत्वाग्रहपक्षेति पक्षिबीत्वादिव्याप्यनाशघटत्वमनुगतधस्तु कथंचि
सौसाध्यादिति ॥ एकदेशिनस्तु परस्परभावसमानाधिकरणोपाधारेकाधिकरणवृत्तित्ववत्तादृशजात्यास्तथा
त्वमपि प्राणागतिकं चेन्न ॥ दोषायेति घटत्वादिकं अनुगतजातिरित्याहुः ॥ वस्तुगत्या विलक्षणसंस्थानावच्छेद
सन्निकर्षाच्च ॥ इत्युक्तं गतघटत्वादियुगलत्वात् ॥ तत्तद्व्यक्तेरुत्पादविनाशनेदादिप्रत्ययानुपपत्त्याचावयवीदृश्य
वेत्ति सिद्धं ॥ अथावन्तानावत्त्वविरुद्धधर्माध्यासादेव अयदाभिद्यता ॥ नचावच्छेदकनेदादिविरोधः ॥ तर्ह्य
क्षरत्वेप्यवयविनाशियसन्निकर्षसत्वेपरिमाणादियुगलप्रसंगादिति चेन्न ॥ परिमाणादिमात्रग्रहस्यैकत्वात्तद्वृत्त
रुस्तत्वादित्यातिग्रहेतुपावदवयवावच्छेदेन सन्निकर्षाहेतुरिति ॥ अस्तु तथापि सकंपत्तनिःकंपत्ताभ्यां नेदः ह
स्पतेहि घातेण शरीरसकंपत्तनिःकंपकचरणेन चकंपतदभावावेकत्रविरोधात् कर्मणस्तव व्याप्यवृत्तित्वादि
तिशरीरं भिन्नमिति चेत् ॥ नातत्र केपस्तीकारात् ॥ कंपजनकाभिघातादेः फलबलेन पाणावेककल्पनात् ॥ पाणि
शरीरंचलतीति प्रत्ययस्तु पाणि वृत्तिकं परस्परं परासंबंधविषयकः साक्षात्संबंधविषयकश्चेद्भ्रम एव न च
साक्षात्संबंधे बाधकाभावात् ॥ परंपराविषयकत्वं भ्रमत्वं भ्रमत्वं चासिद्धं ॥ अन्यथा सकंपमेव शरीरं निः
कंपप्रत्ययस्तु चरणवृत्तिकं पाभावस्य परंपरासंबंधविषयक इत्येव किं न स्यादिति वाच्यं ॥ पाणिकर्मणो व
प्रत्ययाधुपपत्तावपिशरीरकर्मकल्पनायाएव बाधकत्वात् ॥ कंपाभावस्तत्र कल्पनावशरकल्प

राम

३५

ते इति न गौरवं ॥ नचैवं कर्मणोऽप्युच्यते ॥ तत्कर्मणो वा न्यत्र प्रत्ययोपपत्तेरिति वा
च्यं ॥ सर्वावच्छेदेनोपलभ्यमानकर्मवतिशरीरादौ कर्मभावोपलभ्यप्रसंगात् ॥ एतेनास्तु शरीरादावत्यावय
विन्येव क्रियासहेव हि पाणादिनानावयवे प्रतीयते नानावयवे क्रियाकल्पने तु गौरवमित्यपास्तं ॥ पाणादि
कर्मभावोपलभ्यप्रसंगे ॥ परंपरासंबंधस्य दोषत्वे चरणदावपितदतापत्तेः ॥ दोषत्वकल्पने गौरवाच्च ॥ किंच पाणा
धवयवक्रियैव परंपरयाधवयविनिशरीरादौ संयोगः संचलतीति ॥ न तु शरीरादिक्रियया पाणादौ नचैवं श
रीरस्य निःकंपत्वे चरणेशरीरंचलतीति वत्पाणे नचलतीत्यपि स्यादिति वाच्यं शरीरत्वादेरिव पाणेः कर्मभावा
नवच्छेदकत्वात् ॥ दोषादाः ॥ अथैवमुक्तमुत्तराः ॥ यादिति ॥ कंसंयोगादेरेव दृष्टाहो प्रतीति संभवे संयोगादिरपि व्या
प्यवृत्तिरेवास्तु इति चेन्न ॥ अथ दृष्टेन तंतुद्वयसंयोगादपि परोक्षेऽप्येते ॥ नचाप्यसंयोगादृष्टावेव परोक्षेऽप्येते ॥ तंतुत्वेन
पटसमवायित्वादिति प्राचीनचीनवर्त्मयस्मिन् ॥ नव्यास्तु चलतिशरीरवासमुदाये निश्चये निश्चलेपि मत्तेव
क्षेत्रवत्त्वमिति अबाधितप्रतीतिः कर्मव्याप्यवृत्त्यपि सविषयावृत्तिव्याप्यवृत्तिवृत्तित्वाभावानिय
मस्त्वप्रयोजकत्वादिति सिद्धिः ॥ इत्यमेव साक्षात्संबंधेन वक्ष्यामहे ॥ प्रवच्छेदेन चलताभावव्यवहारप्रामाण्य
मित्याहुः ॥ इदमत्र विचार्यते ॥ किमसत्क्रियते सदेव वा सक्रियत इति सांख्ये ॥ अतएव ॥ असत्करणानु
पादानग्रहणं सर्वसंभवात् ॥ शक्तस्य शक्यकरणात्कारणभावाच्च ॥ सत्कार्ये ॥ असत् ॥ शरीराविघाणादेः
सत्त्वस्य कर्तृमहाकत्वात् सतएव हि सत्करणं तद्वर्त्मत्वात् ॥ इष्टं च ॥ जेषु सत एव ते लस्य निः ॥ एतेन न क
रणं ॥ असत्तु करणे न निदर्शनमुपपन्नं पादानेन ग्रहणात्संबंधादपि सत्कार्यं न सत्तत्संबंधोस्ति ॥ अ
संबंधवैमोकारणे क्रियत इति चेन्न ॥ सर्वसंभवाभावात् ॥ असंबंधाविशेषे सर्वसंभवाद्भवत् ॥ नचैव तस्मा

कारणो न सहसंबंधयथाहुः॥ असत्त्वान्नास्ति संबंधः कारणैः सत्त्वसंज्ञिभिः असंबन्धेषु चोत्पत्ति
 मिच्छातो न व्यवस्थितिः किंच असंशक्तस्पृजनकत्वेऽपि प्रसंबगात् शक्तस्पृजनकत्वं वाच्यं ॥ शक्तिश्चास्पृजनसर्व
 जतथैवातिप्रसंगात् किंतु क्वचिदेवेति कत्वेयमसत्तिकार्ये कर्णस्य शक्तिर्नियता स्यात् ॥ असतो विषयत्वात्
 गात् तस्माच्छक्तस्य शक्त्युक्तिविषयोपकारणत्वात् प्रागपि शक्तं सदेवाकित्वं ॥ कारणभावात् कारणतादात्म्यादपि
 सत्कार्ये न घटवयवी अवयवेभ्योऽन्यस्तथाप्रतीत्यभावात् ॥ कपालं घटी भूतं तंतुः परी भूतः स्थलं कुंडली भू
 तमित्यादिप्रतीतिः ॥ अत्रोच्यते ॥ यदि कारणव्यापारात् प्रागपि परस्मै नु पुंसन्नेव किमित्युपलब्धिः कारणैः
 लुप्तसंस्तुतामपि जिज्ञासायां नोपलभ्यते अनाधिर्भूतत्वादिति चेत् कोयमना विभावः ॥ उपलब्धेरभावश्च
 सैव कथमित्याक्षेपतरेवोतरमिति घटकुंघांप्रभातं ॥ अथोपलब्धियोगस्यार्थक्रियाकारिरूपवस्य विरु
 द्धोऽनाविर्भाव इति चेत् ॥ असत्कार्यवादस्तादृशरूपस्य प्रागसरतः पश्चाद्भावात् न च परादेः प्राथमिक्येन
 ध्यानुपलब्धिमात्रेणैव वाच्यं रादिवत् ॥ कुविदादिकारणसमुदायो विजातीयवयवसंयोगो वाच्यजका
 विजातीयवयवसंयोगावच्छेदेन संनिकर्षणवत्तथैति व्यंजकाभावात् सतोप्यनुपलब्धिरेति वाच्यं
 कारणसमुदायेः प्रागसत्त्वेऽसत्कार्यवादस्तत्त्वे तु प्रागुपलब्ध्यापत्तिः ॥ प्राक्सन्नेवाविर्भूतो व्यंजक इ
 ति चेदाविर्भावस्यापि सत्त्विकत्वात् सात्त्विकत्वात् ॥ विद्यमानप्रागभावप्रतियोगित्वस्यासत्त्वस्य विद्यमानत्वरूप
 सत्त्वस्य न्यतमिच्छो विरोधः कालभेदे नैकत्र समावेगात् ॥ उपादानेन संमंसमवायरूपसंबंधोपनिमित्तत्वान्ना
 नुपपन्नः ॥ शक्तिः कारणतासाक्षात्सतोपि परोदस्तत्त्वादावेव स्थभावात् ॥ शक्तिर्नियमे पि स्वभावभेदस्य
 वाश्रयणीत्वात् ॥ कार्यकारणयोश्च मिथोभेदयह एव वान्यथाकार्यकारणभावस्यैवानुपपत्तेरप्येवंशात

राम

३६

मात्रकेभ्यः शतमात्रकारध्वेऽवयविनिगुरुत्वाधिका गुरुत्वाऽवनतिविशेषः स्यादिति वाच्यं ॥ गुरुतरव्ययोः
 समवायोरुत्तोलने एकत्र संलग्नत्वादि गुरुत्वाधिकाऽवनतिवदुपपत्तेः ॥ अवयविन्यत्वं तापकृष्टं गुरुत्व
 स्वीकारात् ॥ अस्तु वापरमाणवेव गुरुत्वं ध्यानुकादेरधः संयोगस्तु गुरुत्वसाक्षात्तात्तज्जन्मावयववेगजवेगा
 धीनक्रिययापानव्यवहारस्तु वर्तिस्थपपातव्यवहारवशेणः ॥ न च नोदनाभिघातसापेक्षया एव क्रियायावे
 गजनकत्वं ॥ न तु गुरुत्वसापेक्षया गुरुत्वादेवोत्तरांतरकर्मसंतानसंज्ञादिति वाच्यं ॥ अथ संयोगस्य क
 चिदभिघातात्प्रकस्य विनावेगमसंभवात् ॥ वेगेन पततीति व्यवयहाराच्च ॥ न चैवं महावयविपाते बहुविक
 विः ॥ मिथो विकल्पावयवानां मिथो विकल्पाभाधानक्रियाजन्यवेगेनां त्वावयविनिद्रुतवेगसंभवात् ॥ पातव्यवहार
 स्तु वर्तिस्थपपातव्यवहारवत् परंपरया संबंधविशेषेण वापरमाणुगुरुत्वमेव पतनियामकं गुरुत्व एव
 मानाभावः ॥ वायुतेजसोस्तिर्यग्ध्वगमनवत्प्राथः पृथिव्योरधोगमभस्यासति प्रतिबंधको दृष्टवदात्मः
 संयोगादिनैवोपपत्तेः ॥ पतनप्रकर्षस्त्ववयवाधिकात् ॥ अवयविनिगुरुत्वापकर्षत्वमाऽपि तथैव वाच्यत्वा
 त् ॥ अथवावयवावविनोर्गुणगुणपदेभ्योभेदेयभेदेस्तु समवायस्थानीयस्यातादात्म्यस्य भेदेपिसंज्ञादि
 ति चेन्न ॥ अत्माकाशादेशानशब्दादिना नादात्म्याभावात् ॥ घटो नीलमेत्यादिप्रतीत्यादिपक्षेऽप्यत्र विस्तरत
 कार्यत्रिविधं ॥ शरीरेन्द्रियविषयसंज्ञकं तत्र शरीरं द्विविधं योनिजं अयोनिजं च ॥ योनिजं शुक्रं शोणितं सन्निपा
 तजं ॥ द्विविधं जं मंडजं च ॥ मानुषपशुनां जरायुजं ॥ पक्षिसरीसृपाणां मंडजं ॥ अप्यानिजं देवकीणां शरीरं
 धर्मविशेषसहितेभ्योऽणुभ्यो जायते ॥ सुजंतुनां तु पातनाशरीरं ॥ अथानिजं देवकीणां शरीरं मधुविशे
 षसहितेभ्योऽप्यतिनतु योनेः शरीरहेतुत्वात् ॥ कथं तां विनाशरीरमिति चेन्न ॥ शरीरत्वस्योपजलमि

महिकाधयो निजसाधारणे नव्यभिचारतत्तरीरत्वावधिनेतदेतत्तत्ताभावात्तत्तरीरविशेषेन देतत्त्वं न च बाधकं
यते च ब्रह्मणे मानसामन्वाहपः पुत्रास्ति किंच स्वर्गिणं गर्भवासादिवेदनावत्त्वं नारकिणं चातुर्बंगिकुपो निस्पृहा
सुरवत्त्वं विरुद्धमिति न तत्र यो निजत्वं च तेषां गर्भवासादिकं वेदना हेतुः दृष्टिपरीतकल्पनापत्तेरिति न प्रीतिस्वसंपा
धभोगमिवाहकं शरीरमुत्पाद्यति येन तु कर्मणोर्गर्भवासादिविदुः स्वमपि भोजयितव्यं तेन यो निजमुत्पाद्यते इति विरो
धः ॥ अथ तथापि शरीरं न पृथिवी । नि सद्योष्माण इवीभावेन जलारब्धत्वात् । हिमवत् । न जलं गंधवत्त्वेन पृथिवीया
रब्धत्वात् । अतएव न तेजः प्रभृत्यपि किं तु पृथिव्यादिविजाती पंभूतचतुष्कप्रकृतित्वात् । तत्त्वं च गंधरवी न भावक
शदिस्य कुसुमरूपादिपरावृत्तिहेतुः अस्पर्शवत्त्वं कंपकारित्वेभ्यः सिद्धं यद्यप्यवकाशविषयत्वादाकाशप्र
कृतित्वमप्युक्तं ॥ अतएव शरीरं घातं भौतिकमिति प्रसिद्धिः । तथापि आकाशस्य निस्पृहीत्वेन विभोरेकस्वप
र्वस्ववत्त्वेन चापरस्परारंभकत्वा नुपपत्त्या सत्यं इति चेन्न ॥ हृत्सादि पृथिवीरूपादिकं प्रकृतितदितररूपा
दिः प्रतिबंधकत्वात् शरीरस्य नीरूपाणां चित्ररूपजकसत्त्वस्यादृष्टत्वाच्च । यत्तु निर्गन्धेनागधोत्पादनं लीलाव
त्पुक्तं विरुद्धं । अवयवगंधेनावयवविगंधोत्पादस्यावयवांतरवृत्तिना गंधावभावेन चारपितु मशक्यत्वादि
तिहाधितिकृतोक्तं । तच्चिंत्सं सौरभावे ॥ तदितरगंधप्रतिबंधकत्वे विरुद्धगंधवत्तारब्धे निर्गंधसंगंधा
भ्यामारब्धे व्याप्यवृत्तिगंधापत्तेः । सौरभा घभावस्तेव तत्त्वादिति । किंच पृथिवीजलादेः पृथिवीजलादिकं
प्रत्येव जनकत्वं ॥ न हि नीलपीतादेश्चित्रजनकत्वप्रसिद्धिस्तु चतुर्गुणनिमित्तत्वे चैकस्य समवायित्वेन यो
ध्या ॥ पृथिवीशरीरे जलादि धर्मस्त्वोपाधिक इति शरीरत्वं च चेष्टावद्वत्त्वं तावयविमात्रसमवेतजातिम
त्वं घटत्वादिवारणाय वृत्तं । सत्ता रव्यत्वहस्तादिवारणाय समवेतांतं । घटशरीरसंयोगादिवारणा

राम
३७

व

यज्जातीति नि सार्थकं । अथ शरीरे व्याप्तिः न च चेष्टावत्तिनशरीरे वर्तमानाय तत्र संगतिः । शरीरत्वस्य पृथिवीत्वादित्वा
सांकर्येण जातित्वात् । जलत्वाद्यसंकीर्णयाः पृथिवीमात्रवृत्तेर्न रवानरादिसकलमांसकलशरीरधनुगतमत्तिसिद्धा
याश्च जाते र्वत्तलतादिनिष्पत्तेमानाभावादिति चेन्न ॥ वृत्तलतादेरपि चेष्टास्वीकारात् कथममया सत्त्वा चरणे च क्रगत्वा
दिकमिति । यद्विजलादेरिव क्रगत्वादिकं प्रकृतं चाध्यात्मिकवायो रपितं भवति । वृत्तादौ सुखदुःखादिरूपेषु साक्षा
त्कारसत्त्वेपि साधनात्ताज्ञाने मानाभावात् ॥ इच्छाघसंभवेन चेष्टायाः प्रभावादिति सूक्ष्ममीक्ष्यते तदा भोगाय तन रत्वं
तावयविमात्रवृत्तिजातिमत्त्वतः ॥ न चेश्वरशरीरे व्याप्तिः कृत्वादिशरीरे न रत्वस्य नरासे ह शरीरे न रत्वादे सा कर्मा
पत्ते रसत्त्वेपि सकलमांसकलवृत्तजातेः सत्त्वेनाध्यात्मयोगादिति दिक् । इन्द्रियं प्राणं तन्मयं गंधं ॥ जकंसर्वं प्राणि
नां जला धनभिभूतेः पार्थिववयवैरारब्धं श्लेष्मादिजलाभिभवे गंधाग्रहणाज्जनाधमभिभूते रित्युक्तं ॥ इन्द्रिय
त्वं च स्मृत्यजनकज्ञानजनकमनकमनः संयोगाभ्यत्वे स्मृत्यजनकः स्मृतिस्वरूपा योगः सनः संयोगो मनो
धृति संयोगः नातः स्मृत्यनुपधायकप्रत्यक्षाधनुपधायकमनोयोगवत्त्वात्मादावतित्वादिः । न वामनः प्रतियोगि
कसंयोगवत्त्वविरहितमनस्त्वव्याप्तिः । न तु त्वगिन्द्रियादिव्याप्तिः । त्वमनोयोगमात्रस्य स्मृतिस्थितिस्वरूपयोग
त्वात्तस्य जन्यज्ञानमात्रहेतुत्वात् ॥ अन्यथा सुषुप्तिकाले ज्ञानोत्पत्त्यापत्तेः ॥ अथ तत्काले चासुषुप्तादिज्ञानानुत्पा
दश्च हृदादेर्विषये न मनसा च संयोगाभावात् ॥ अनुमित्याधनुत्पाद्यनुत्पत्तिर्व्यतिर्ज्ञाना यभावात् ॥ न च सुषु
प्त्यनुकलमनः क्रिययात्ममनः संयोगनाशकालोत्पत्तिकपरामर्शेण सुषुप्तिकालोत्पत्तिकमनोयोगसहृदाते
न सुषुप्तिद्वितीयक्षणे नृमिति रूपाद्यतामिति वाच्यं । असमवायिनः कार्यसहभावेन हेतुत्वा न्नमोयोग
नाशकाले परामर्शेत्वादासंभवात् । तत्काले परामर्शेत्यतो मानाभावः तस्मादपि भूतव्याप्तिस्मृत्यादे फले

कैकल्यत्वादित्यन्ये ॥ इति चेन्न ॥ तत्काले आत्मादिमानसोत्पत्तेर्विना त्वः मनो योगहेतुतां दुर्वारत्वादिति ॥ मैवं ॥ आत्म
नो विशेषगुणोपधाननैव ज्ञानेन तदा विशेषगुण भावेन तत्प्रत्यक्षाभावात् ॥ तत्तद्गुणानां विषयतया तद्वैतत्वात् ॥ अ
विषयकृत्कारकात्ममानसत्वे स्पेवमनोयोगादिकार्यतावच्छेदकत्वात् ॥ यद्वत्त्वमनोयोग एव जन्यज्ञानमात्रहेतु
स्त्वन्मनोयोगस्य पुरासनादिकाले ॥ उपगमाच्चर्मत्वं ॥ तेजसचर्मत्वादिसाधारणं न जातिरिति चेत्तथापि मानसत्वाव
च्छिन्ने एव त्वेजमनोयोगो हेतुर्न तु जन्यज्ञानत्वावच्छिन्ने ॥ न चैवं त्वावच्छिन्नेन पृथक्कारणं त्वेगी त्वं प्रामाणिकत्वे
न तस्यादोषत्वात् ॥ अन्यथा न सनां धृत्यस्तिकाले ज्ञानमात्रहेतोरित्युक्तं मनोयोगस्य सत्वे कथं न त्वावच्छिन्नत्वात् ॥ तत्पत्तिरिति वाच्य
मायुक्ता सा ता ॥ स न मनोयोगादेस्तत्त्वप्रतिबंधकत्वे तु महोगोरववस्तु तत्त्वपरत्वादेः परस्याप्रत्यक्षत्वायतिजाति
यात्मनो योग्यत्वे नात्ममानसे हेतुतावाच्या ॥ तदेव वैजात्यं जन्यज्ञानसामान्या समवायिकारणवच्छेदकमपीति ता
दृशसंयोगाभावादेव न ज्ञानोत्पादः ॥ सुषुप्तौ तु तादृशसंयोगे भाभावात् ॥ जीवनयुक्तसु नेष्यत इति तदनुरोधेन त
दातत्कल्पतं न च यत्र त्वं क्रियया त्वं नः संयोगनाशे पुरीत क्रियया पुरीत न्येन ॥ संयोगः सुषुप्तिः संपद्यते तत्र प्राक्त
नात्मनो योगोऽस्तीति वाच्यं ॥ सर्वत्र मनोः क्रिययैव सुषुप्तिस्वीकारात् ॥ तदुक्तं ॥ यदा मनस्त्वचं परिहृत्येत्यादि चेन्न
यात्ममानसं प्रति चेन्नैव सावत्वेनैव हेतुत्वमित्यपि ब्रूमः ॥ इदं तु वस्तुगतिमनु रूधत्वात् मनोयोगस्य ज्ञानमात्रे
हेतुत्वे पि ज्ञानासमानाधिकरणज्ञानादणमनः संयोगाश्रयत्वं स्पष्टं दृष्ट्वा एतावन्न्यवात् त्वत्कस्य ज्ञानित्वात् त्व
मनोयोग एव ज्ञानहेतुर्न तु शरीरमनोयोगः शरीरत्वस्योपाधित्वादिति शरीरेनातिव्याप्तिः ॥ यद्विचसमवत्येन च
त्रीयमनोयोगस्य शरीरनिष्पत्त्यावच्छेदकतया चैत्रीयज्ञानहेतुत्वे तदा ज्ञानसमानाधिकारणज्ञानकारणसंयो
गनाश्रयवृत्तिमनो वृत्तिज्ञानकारणसंयोगाश्रयत्वं तत् ॥ आत्मशरीरयोर्वारिणा यथाप्यमिकवत्यंतसंयोग

राम
३६

विशेषणं ॥ शरीरात्ममनसां ज्ञानसमानाधिकरणज्ञानकारणसंयोगाश्रयत्वात् ॥ शरीरमनोयोगात्ममनोयोगाद्योर्न
तदाश्रयवृत्तित्वमित्यात्ममनोयोगाद्योर्न तदाश्रयवृत्तित्वमित्यात्मशरीरयोर्वृत्तसः ॥ शरीरतदवयवनाश्यादिनात्मसंयोग
एव चेत्तदा त्वयोगत्वेन हेतुरतो न स्वप्नवरुना डी मनो योगमादाय तन्नाश्यामतिव्याप्तिः ॥ चक्षुर्घ्रादिसंयोगमादाय घरा
सवतिव्याप्तेर्वारिणयमनोवृत्तिमनो घटसंयोगादिकमादाय तदर्थं ज्ञानकारणेति ॥ शरीरावच्छेदेन ज्ञानमनः संयोग
त्वेन न हेतुत्वं किं तु शरीरज्ञानसंयोगत्वेनैवेति धारणा ॥ युदासः इति समासः ॥ विषयस्तु व्यापकादिक्रमेण रक्षस्त्रिविधः
नृत्याघातास्थावरलक्षणा ॥ तत्र नृत्याकारेण कादिरूपा ॥ पाषाणउपलमलिरुत्तादिरूपा ॥ स्थावरवृक्षतृणैषध्यादिरूपा
मत्तं पाषाणत्वं ॥ त्वात्मकं स्थावरत्वं च सामान्यविशेषः ॥ अत्र यद्यपि शरीरमपि विषय इति तत्वेनैव वक्तुमर्चिनस्त
थापि शरीरत्वेन पृथक् पुरुषार्थसाधनेति द्योतयितुं रथयुक्तिः ॥ न चैवं वृक्षादयः सस्थावरा अपि शरीरचेतया
तत्रैव वक्तुमुचिता ॥ न च सिद्धिः वृक्षमयः प्रतिनियतमौ क्रधिष्ठिताः जीवनमरणस्वप्नजागरभेषजप्रयोगबी
जसजाताया नुपलब्धानुष क्लोपगमप्रतिकलापगमादिभ्यः प्रसिद्धा शरीरवत् ॥ न चैते संदिग्धा सिद्धाः आध्या
त्मिकवायुसंबंधात् ॥ सोपि मले निषिक्तानामपामौषधस्य चाप्यादानात् तदपि चक्षुस्तभंगसंरोहणेन च
न्यप्यासर्वमिदमुपयन्नेत्यात् ॥ ननु व्यादिकं गिरिपाष्ठाणां द्रवपीति चेत्तथापि नर्मदातीरसंलयाः सरतोऽजुनिपा
नर्मदातोयसंस्पर्शतेयांति परमागतिः ॥ अथ साने जायते वृक्षः कंकगं धाध्रोपसेवित इत्याघातमानामप्यत्र
चैमानत्वादिति सत्यं ॥ नरादिगतप्रकृष्टैतन्वावच्छेदकत्वस्य तेषामभावेन प्रायशोजंगमोपकारकत्वेन त
दधानत्वेन च तान् विषयेष्वंतर्जोष्य सुत्यादिति मिति ॥ अत्र शरीरपदेन तदवयवमांसास्थ्यादः यस्तद्विका
राः शरीरघृतादयश्च इन्द्रियपदेन तदेन तद्विकारास्तं दुर्लभं दुर्लभं ति लाहपः संयुक्तं तेन च चेषु गंधवतामस्तु प

प.मा.
३७

वीत्वं गंधत्वस्य धंजकत्वेन प्रत्यक्षसंज्ञवात् निर्गंधमेषां सौकुत इति चेत् । तद्भस्मनिर्गंधोपपद्यते । कठिनस्य
शोभा कजत्वाच्चेति । गुरुणा वज्रं पार्थिवं चेत्तौ ह लेख्ये स्यात् । न स्यात् अप्रयोजकत्वात् । अतिकठिनस्य शो
भान्यत्वस्य तत्प्रयोजकत्वात् । स्यादेतत् । तैलघृता रसादिकेन पृथिवी स्तेरुवत्वात् । नो नापि जलादिकेन
स्मीभात् । किंत्वतिरिक्तमेवेति चेन्न । भस्मीभावादेव तेषां पार्थिवत्वात् स्तेरुपलब्धिस्तु उपलब्धं न कं भेदजं
लोपाधिकीतत्र तैलत्वादिकं पाकजविलक्षणरूपरसगंधादिभिर्यम्यो जातिविशेषः प्रत्यक्षसिद्धः । यत्तु बज्र
बाहवपितैजत्वाद्यापत्तेः । बज्रप्रभवत्वादिवृत्तिसंधानं विनापि तैलतैलमित्यादिप्रतीतेः । अत्र वाचस्पतिमि
त्राः । तैलपदं सार्वपादौ भाक्तं योगरूढिभ्यो तिलप्रभवस्तेरुवत्पवत्वादित्याहु रित्यस्य पञ्चवेन । जलं इतरं
भ्योभिधते जलत्वात् तच्च गंधस्थाने स्नेहनिवेशे । न च प्रागुक्तचतुर्दशगुणवत् । तत्र रूपं शुक्लमेव । का ति
रजलत्वाहो नीलिमाधुपलब्धिस्तु संसर्गिपार्थिवोपाधिका कथमन्या विद्यति विहिते तत्र धावत्योपलंभः
रसो मधुर एव न चासिद्धिः । हरितकी नक्षणेत्तरं प्रत्यक्षेण माधुर्योपलंभात् । अथ हरितकी माधुर्यमेव
जलेन व्यज्यतो यद्विचित्ररूपवच्चित्रमाना बाहुल्यविशेषेन नीरसैव हरितकी । अत्रैवेति व्यवहारस्तु
दूरसकार्यकारित्यात्परं पर्यावगततत्त्वसु सवत्वादेति विभाव्यते । तदा तदवयवमाधुर्यमेव व्यज्यतामि
ति चेत् । तर्हि तदवयवकषायादिरसादिरसनामपि तदोपलंभापत्तेः । जलसंयोगेन हरितक्या माधुर्यमुत्पाद्य
त इति न युक्तं । अथ स्यापजन्मस्य पृथिवीरसस्याग्नि संयोगे साध्यात् । इदं कही नक्षणेत्तरं जलेति तत्तूर
सोपलब्धिस्तु कर्कषुपाधिक कर्कषं धाजलपानात्पूर्वं मति तित्तरसोपलब्धिस्तस्यास्तूरसवत्त्वावश्यकत्वात्
एतेन जंवीरकरवीरनीरधिनीरादौ अस्वतित्तलवणरसाधुपलब्धिर्वाख्याता । शुक्लोपि जंरादौ अस्वतसाध

राम
३७

नु भवेन तेषां तदवयवत्वादिति कर्कषी नक्षणेन च रसनाग्रवर्तिनी तदोभेत्तरी यतित्तरसोपलब्धिरिति तु वैधक
सिद्धं । किंच निदोषेनिः पीतभिर्मलंगंगा सलीनमाधुर्यानुभवः सर्वानुभवसिद्धतयो दुर्लभः । एतेन हरीरी
तस्यादिमाधुर्यमेव जलमंगं नान्यरसः । फलबलेन तेषां कल्पनादित्युक्तावपिनक्षतिः । न चैव पृथिव्या मधुरस
प्रतीतिर्जलोपाधिका स्यादिति वाच्यं । अतिशुद्धेन कर्कषादौ विलक्षणमाधुर्यस्य जलासंज्ञवित्वा इति समासः
शीत एव स्यात् । जले क्वचिदुत्पत्तोपलब्धिस्तु । तपोपोपाधिका तया तस्य एव जलेन च श्रीखंडे पिशोत्पम
स्ति । धर्षकजलशोभातिशयितशोत्पत्तीतिरिति वाच्यं । श्रीखंडसंयोगेन धर्षकजलस्यैव शोभातिशयव्यक्तेः ।
श्रीखंडं तवर्तिजलस्यैव बाहिरूतस्य शोभातिशयः प्रतीयत इति ईदृक् । स्नेहो न स्यात् । अत्र केचित् । स्नेहो
न जलधर्मस्तैलाद्यविवजले । तेन उपलब्धेः । नापि पृथिवी विशेषगुणः सच्चै पृथिवी विशेषघृततैलरसातिशया
वुपलभ्यमानो जातिविशेष इत्याहुः । तदसत् । स्निग्धतरा प्रतीतेः सातिशयत्वात् । न हि जातिः सातिशयिता ।
किंच । तस्य जातिर्वेदीरत्वादिवत् धातु एकदिति कृतावाच्या । पृथिवीत्वादिव्याप्यजातेः परमाणववृत्तित्वात् । तथा
च वेदीरत्वाद्यवच्छिन्ने पाकरूपादिवत् स्निग्धत्वावच्छिन्ननियामको गुणविशेषो वाच्यः । सच न संज्ञवतिसंज्ञवेसा एव
स्नेहः । न च वेदीरत्वाद्यवच्छिन्नपरमाणववृत्तस्तु तथा संतित्तरणदध्यादिरपि वेदीरत्वापत्तेः । किंचैवं तत्तत्वेदीरत्वादीनां
सांकर्यापत्तेः । तद्वेदीरादेरेकपरमाणववृत्तत्वात् । न च रूपरसादिस्तन्नियामकस्य पाकेन परावृत्तिरूपत्वादे
परवृत्तिः संज्ञवति । यत्तु जलावसेकासक्तु सिकतादिषु संग्रहात्मः संयोगविशेषो धारणा कर्षणहेतुजो
पत्ते सच न लाभ्यत्वा स्नेहाद्याः । काचकाचनादिभिर्दुर्गुणैश्च हि सादिभिस्तदनुदयात् । किंच स्नेहश्चत्वा
भ्यामिति ताभ्यामेवेति जले स्नेहश्चत्वा सिद्धिरिति चेन्न । उद्भूतसासिद्धि कश्चत्वा वता जलेनैव संग्रहसः । अ
ह संभवादिति ईदृक् । तच्च द्विविधं । नित्यानित्यभेदात् । नित्यं परमाणुलक्षणं । न च स्नेहगंधादिसमवायिका

राणातावच्छेदकं पृथिवीत्वं परमाणौ ॥ जलत्वादिकं तु कुतः ॥ न चानित्यस्तेरुसमवायिकारणतावच्छेदकात्वेनाद्याप्युक्तं
सिद्धस्य जलत्वस्पर्शवद्वृत्तिरव्यक्तसाक्षाद्याप्यजातिचेतारलकपरमाणुवृत्तित्वमनुमेयं ॥ परमाणोस्तज्जाति
मत्वेनित्यस्वरूपयोग्यस्पर्शकलोपधानापत्तेः ॥ यदि चानित्यस्यापि सरुकारिविरुद्धत्वात् नुपधानसंभवस्तदा
निजित्यस्पर्शसमवायिकारणतावच्छेदकतया भूतवत्तु स्यवृत्तिरेकाजातिस्तु सेवचरव्यक्तसाक्षाद्याप्यतया परमाणु
वृत्तिर्जलादिपरमाणौ प्यलानुत्पादोऽसमवायिकारणभावात् ॥ पाकजस्पर्शप्रतिपृथिव्या एव समवायिकारण
त्वात् ॥ सप्तस्पर्शवत्वाच्च ॥ अथैवं चरव्यक्तमेव ध्यास्तु किमुक्तजात्येति चेत्किं जलत्वादिनेत्यपितुल्यं ॥ अत्रवदंति
जलत्वतेजस्त्वेतावत्प्रत्यक्षत एव सिद्धेः ॥ बाधुत्वं च कीचकादिप्रजवद्विलक्षणशब्दादिकार्यजनकतावच्छेदक
तया ॥ एतान्येव यथा योग्य अनित्यानां स्त्रेरुस्वच्छरूपशीतस्पर्शसांसिद्धिकश्चत्वा नाउत्सस्पर्शभास्वरूपयो
र्विजातीयानुत्पादशीतस्पर्शस्य समवायिकारणताया भवच्छेदकानीति नित्याणु व्यावृत्तमाद्यणुकं जातित्रयं
सिद्ध्यति तद्वच्छिन्नसमवायिकारणतावच्छेदकतया तु तद्याककमपरजातित्रयपरमाणुसाधारणजात्यो मिथ्येते
स्य हस्तसमनियतयोग्यव्यक्तिकत्वात् ॥ अंजकाभेदाच्च ॥ अपिन जलत्वादिकं परमाणोवर्तते चेत् सिद्धमिति
तं नो चेत्तत्तद्वच्छिन्नसमवायिकारणतावच्छेदकतय परमाणुसाधारणजात्यंतरसिद्धिरुदेव जलादिपदप्र
रतिनिमित्तं ॥ कश्चित्तु जलत्वादीनां जलत्वव्यापकजातित्वेन मूर्तत्वाद्विजात्यभावे स्पर्शवद्वृत्तिरव्यक्तसाक्षा
द्याजातित्वेन च परमाणुवृत्तित्वसिद्धिस्तसामेव च नित्यत्वविशेषितानां अनित्यरुद्धादिसमवायिकारण
तावच्छेदकत्वमित्याहवयं तु आद्यणुककमेव पृथिवीत्वादिकंच प्रतिपृथिव्यादिमत्वनविजातीयसंयोगत्वेनैव
हेतुत्वमिति ब्रूम इत्यस्मत्कृतवाहमायां विस्तरः ॥ अनित्यं त्रिविधं शरीरं इन्द्रियविषयलक्षणं शरीरं अपो नि
जमेव वरुणलोके प्रसिद्धं ॥ पार्थिवभागो पृथ्वी भाद्रपभोगसमर्थं अपो निजमेवेति कुतः ॥ मंडले यो निज
बुद्धका रशरीरानुपलब्धेः ॥ न चैवं नित्यमेवास्तु तत् ॥ अपवर्गस्तु मनस इव तस्यापि संबधविशेषविग

राम
४०

मादरुणदिलोकप्रसिस्तुतनछरीरावच्छिन्नसुखघासिरेवेति चेन्न नितायानिरवयवत्वव्यासत्वावस्तपाद्यवय
वभुनिर्विरुद्धेतश्रयतेचपुराणदो वरुणलोकादो शरीराप्युत्पत्ति एतेन तेजसादिशरीरमपि व्याख्याता इन्द्रियं पृथिवी
कवि व्याघनभिभूतेर्जलावयवैशरब्धरसग्राहकं ॥ रसनं विषयः सरिसमुद्रादिरूपः करकापृथिवीकठिनस्पर्शवत्त्वा
द्विचेन्न ॥ अप्रसिद्धेः ॥ अतिरुक्षसांसिद्धिकश्चत्वाभावेनैव वातत्रकाठिन्यप्रतीतेः ॥ अन्यथा वि
लीने करकानाशो सरंतद्वयवारब्धे जले सांसिद्धिकश्चत्वं चि सधेत करकायामेव घृताद्यविवपाकात् इवत्वमिति तु
न पुक्तं इते घृतत्वादिवत्करकात्वोपलंभापत्तेः ॥ नैमित्तिकश्चत्वस्य निमित्तनाशनाशपत्तेन घृतादिवत्पुनः ॥ पिंडीभावा
पत्तेः श्रोत्रिदिक ॥ वा ॥ तेज इतरेभ्यो भिद्या ते तेजस्त्वा ततश्च रूपस्पर्श संख्यापरिमाणपृथक् संयोगविभागपरत्वाप
रत्वश्च स्वसंस्कारवत् ॥ शुक्लभास्वरमेव रूपं ॥ उष्ण एव स्पर्शः संस्कारो वेगस्थितिस्थापको ॥ अथोष्मा स्पर्शवत्त्वा
वतेजोलक्षणं उष्णलक्षणत्वात् ॥ न चोष्मा तेजः तेजसो द्रूतस्पर्शस्य रूपव्याप्यत्वा दिति चेन्नै ॥ पार्थिवो द्रूतस्पर्श
तथाप्या तावपि तेजस्के मानाभावात् ॥ तच्च द्विविधं ॥ नित्या नित्यलोके प्रसिद्धं ॥ पार्थिववयवोपलंभनात् ॥ नित्यं पर
माणुलक्षणं ॥ अमित्यं त्रिविधं शरीरं इन्द्रियविषयलक्षणं ॥ शरीरमपो निजमेवादित्य लोके प्रसिद्धं ॥ पार्थिववयवोपलं
भं चोपभोगसमर्थं ॥ इन्द्रियं पृथिव्या घनभिभूतेस्तेजा विरारब्धरूपग्राहकं च दृढं ॥ अत्र केचित्तु च दृढं न प्राप्य का
दिअधिष्ठा नासंबधार्थग्राहकत्वात् ॥ यत् प्राप्यकारितन्नाधिष्ठानासंबधार्थग्राहकं पथारसनादि ॥ प्राप्यका
वित्वे पृथुत्तरग्रहणा नुपपत्तेः श्वनहि स्वल्पस्पन्ददृष्टः ॥ पृथुतरप्राप्ति संभवः ॥ किञ्च शाखाचंद्रमसो युगप
द्रूणा ॥ न स्यात् ॥ न च वेगातिशयात्समाधिः ॥ आपरमा एव यवानां गतिमंतरेणावयविनो गमनाभावात्तथावन्

प.मा.

४२

राम

४२